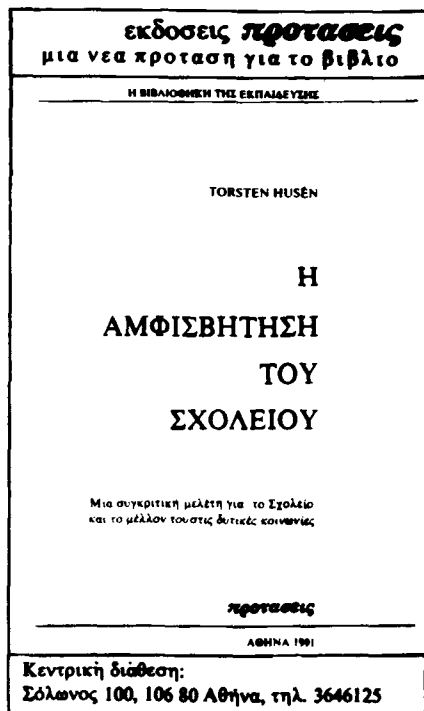

ΝΕΛΜΗ ΑΣΚΟΥΝΗ

TORSTEN HUSEN

Η αμφισβήτηση του σχολείου
Μία συγκριτική μελέτη για το Σχολείο και
το μέλλον του στις δυτικές κοινωνίες
Εκδόσεις Προτάσεις
Σειρά «Η βιβλιοθήκη της εκπαίδευσης»
Αθήνα, 1991

ΑΠΟ ΤΑ ΜΕΣΑ της δεκαετίας του '60 η πίστη στην εκπαίδευση ως το κύριο εργαλείο για την οικονομική και κοινωνική πρόοδο κλονίζεται. Η θεαματική ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος αναστέλλεται, οι δαπάνες περικόπτονται, η δυσφορία των μαθητών απέναντι στο σχολείο γίνεται όλο και πιο έκδηλη. Από διαφορετικές αφετηρίες και με διαφορετικό, συχνά αντιφατικό, περιεχόμενο διατυπώνονται επικρίσεις για την οργάνωση, τη λειτουργία, την «αποτελεσματικότητά» του σχολείου. Η κρίση στην εκπαίδευση παρουσιάζεται ως παγκόσμια, παρόλο που τα χαρακτηριστικά και οι διαστάσεις της ποικίλλουν από χώρα σε χώρα. Εξάλλου, η ίδια η έννοια της «κρίσης» λειτουργεί κυρίως ως μεταφορική ρητορεία, χάνοντας σε μεγάλο βαθμό την αναλυτική της ικανότητα εξαιτίας της γενικευμένης και –συχνά– αβασάνιστης χρήσης της.

Ποια είναι, όμως, τα συμπτώματα της «κρίσης»; Ποια είναι η ασθένεια που προκαλεί την ασυμφωνία μεταξύ σχολείου και κοινωνίας; Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες ποιο είναι το μέλλον του σχολείου; Σ' αυτά τα ερωτήματα προσπαθεί να απαντήσει ο Torsten Husén στο βιβλίο *Η αμφισβήτηση του σχολείου*, στηριζόμενος σε μια τεράστια εμπειρία και σε βαθιά γνώση των εκπαιδευτικών πραγμάτων.

Το σχολείο, αντικείμενο έρευνας για τον Σουηδό επιστήμονα, αποτελεί ταυτόχρονα και πεδίο παρέμβασης. Η ερευνητική του δραστηριότητα δεν απαντά μόνο σε θεωρητικές αναζητήσεις αλλά και σ' ένα «πρακτικό» αιτούμενο: τη χάραξη κατευθύνσεων δράσης και τη διατύπωση προτάσεων, συμβάλλοντας έτσι στη διαμόρφωση της εκπαιδευτικής πολιτικής. (Για τις ιδιαίτερα πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στην επιστημονική έρευνα και τον πολιτικό σχεδιασμό, βλέπε T. Husén, M. Kogan ed., *Educational Research and Policy. How do they relate?*, Pergamon Press, 1984.)

Το έργο του T. Husén ξεπερνά κατά πολύ τα όρια της χώρας του. Μέλος και συνεργάτης διεθνών οργανισμών (Unesco, OECD, International Association for the Evaluation of Educational Achievement), διαδραμάτισε (και εξακολουθεί να έχει) σημαντικό ρόλο στη μελέτη των εκπαιδευτικών συστημάτων και στην εφαρμογή και αξιολόγηση διεθνών προγραμμάτων για εκπαιδευτικά ζητήματα.

Καρπός ενός τέτοιου προγράμματος είναι και *Η αμφισβήτηση του σχολείου*, όπου μέσα από μια συγκριτική προσέγγιση ανιχνεύονται «οι κυρίαρχες τάσεις στην ευρωπαϊκή και την αμερικανική εκπαίδευση κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, με ιδιαίτερη έμφαση στην "κρίση" του τέλους της δεκαετίας του 1960 και των αρχών της δεκαετίας του 1970» (σελ. 73-103).

Η προσοχή του συγγραφέα εστιάζεται στις βαθμίδες πέρα από την υποχρεωτική εκπαίδευση (δευτεροβάθμια και τριτοβάθμια), πεδία ραγδαίων και σημαντικών αλλαγών. Οι αιτίες της «κρίσης» συνδέονται με τη θεαματική αύξηση του αριθμού των μαθητών και σπουδαστών τις δεκαετίες '50 και '60, αποτέλεσμα αφ' ενός της πολιτικής των κυβερνήσεων (διεύρυνση των ευκαιριών πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα) και της τεράστιας αύξησης των δαπανών, και αφ' ετέρου της έντονης ζήτησης για εκπαίδευση από κοινωνικά στρώματα που μέχρι τότε ήταν αποκλεισμένα από τις υψηλότερες σχολικές βαθμίδες («επανάσταση των μεγάλων προσδοκιών»).

Η «εκπαιδευτική έκρηξη», όπως ονομάστηκε, κατά την οποία η «ελιτίστικη δευτεροβάθμια εκπαίδευση μετασχηματίστηκε σ' ένα θεσμό μαζικό, αν όχι καθολικό, δημιούργησε στο σχολείο ισχυρές πιέσεις για προσαρμογή» και το μετέτρεψε σε πεδίο κοινωνικών και πολιτικών συγκρούσεων (σελ. 27).

Παράλληλα, η μαζική εκπαίδευση είχε σαν επακόλουθο την ανάπτυξη μιας πολύπλοκης και άκαμπτης σχολικής γραφειοκρατίας. Η δημιουργία ενός συγκεντρωτικού, ομοιόμορφου και ιεραρχικού συστήματος προκαλεί σοβαρές εντάσεις ανάμεσα στους πρωταγωνιστές της σχολικής πράξης. Η τυποποίηση και η υπερβολική ρύθμιση βρίσκονται σε αντίθεση με την ίδια τη φύση της εκπαιδευτικής διαδικασίας, η οποία στηρίζεται στη δράση εκπαιδευτικού-μαθητή και, συνεπώς, εμπεριέχει ένα «ευρύ περιθώριο απροσδιοριστίας και ανορθολογισμού» (κεφ. 7)

Τα θέματα που εξετάζει ο συγγραφέας είναι πολλά, ιδιαίτερα σημαντικά, αντικείμενα πολλαπλών προσεγγίσεων και ενός ευρύτατου επιστημονικού και κοινωνικού διαλόγου. Αποτέλεσαν για μια μεγάλη περίοδο το κατ' εξοχήν αντικείμενο

–και ταυτόχρονα διαμόρφωσαν τις συνθήκες συγκρότησης– ενός επιστημονικού κλάδου, της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης. Γραμμένο στο τέλος της δεκαετίας του 1970, το βιβλίο αντανάκλα την εποχή του, περίοδο όπου τα ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία και το ρόλο του σχολείου αναδιατυπώνονται και νέες κατευθύνσεις, ερευνητικές και πολιτικές, αναζητούνται.

Μία από τις βασικές αρχές του βιβλίου είναι ότι η εκπαίδευση δεν μπορεί να μελετηθεί ως μία αυτόνομη πραγματικότητα που λειτουργεί με τη δική της εσωτερική νομοτέλεια. Η αποκλειστικά παιδαγωγική θεώρηση του σχολείου δεν συρρικνώνει απλώς το αντικείμενο, εμποδίζει την κατανόησή του. «Η εκπαίδευση δεν λειτουργεί σε κοινωνικό κενό», εντάσσεται πάντα σ' ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, προϊόν της κοινωνίας και ταυτόχρονα παράγοντα διατήρησης ή μεταβολής της. Μόνο ανιχνεύοντας τις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα στο σχολείο και την κοινωνία, «βγαίνοντας δηλαδή από τους τοίχους του σχολείου», μπορούμε να απαντήσουμε στα εκπαιδευτικά προβλήματα.

Δεν αρκεί, όμως, η συγχρονική θεώρηση το εκάστοτε εκπαιδευτικό σύστημα, όπως ακριβώς και το κοινωνικό, είναι ιστορικό προϊόν. Η ιστορική λοιπόν προοπτική είναι αναγκαία, τονίζει ο Husén, «για να μπορέσουμε να εξετάσουμε τα σημερινά εκπαιδευτικά διλήμματα» ξεφεύγοντας από την παγίδα να θεωρήσουμε το σχολείο ως «δεδομένη και αμετάβλητη οντότητα». Είναι μάλλον σπάνιο ένα βιβλίο προσανατολισμένο στο μέλλον να στρέφει τη ματιά του προς το παρελθόν (κεφάλαια 3 και 4), όχι μόνο για να αντλήσει «πρακτικά» διδάγματα [π.χ.: «η θεσμική εκπαίδευση δεν είναι το μόνο αποτελεσματικό μέσο για να μάθουν οι άνθρωποι γραφή και ανάγνωση», όπως δείχνουν σουηδικές ιστορικές μελέτες (σελ. 68-72)], αλλά κυρίως για να διατυπώσει σωστά τα ερωτήματα για την κατανόηση του παρόντος.

Υπογραμμίζοντας την κοινωνική διάσταση της εκπαίδευσης ο συγγραφέας ορίζει το πρίσμα μέσα από το οποίο προσεγγίζει το αντικείμενό του, αρνούμενος ταυτόχρονα ότι είναι δυνατόν ένα ουδέτερο, «αντικειμενικό» κοίταγμα της πραγματικότητας. Ούτε ο επιστήμονας δρα σε κοινωνικό κενό απαλλαγμένος από κοινωνικούς, ιστορικούς και ιδεολογικούς προσδιορισμούς. Η ιδεολογία που διαπερνά το βιβλίο δηλώνεται, λοιπόν, ρητά ως «κοινωνικός φιλελευθερισμός... που διάκειται ευμενώς προς το κράτος πρόνοιας. Η έμφαση δίνεται στην προσωπική ολοκλήρωση στο πλαίσιο του κοινού καλού και στον κοινωνικό έλεγχο που α-

σκείται από το κράτος και απαιτεί την πραγματοποίηση θεσμικών ελέγχων, οι οποίοι στοχεύουν στη διασφάλιση του κοινού καλού» (σελ. 18).

Από μια τέτοια σκοπιά ο T. Husén αναλύει το ρόλο του σχολείου και εξετάζει τις «επικρίσεις», όπως τις ονομάζει, που διατυπώθηκαν εναντίον του εκπαιδευτικού θεσμού (κεφ. 2): συντηρητικές, που κάνουν λόγο για πτώση του επιπέδου σπουδών και δογματικό ισοπεδωτισμό, εκείνες των «νεο-ρουσσοφιστών» (I. Illich κ.ά.) που διακηρύττουν την κατάργηση του σχολείου θεωρώντας το «μονοπωλιακό εργαλείο της καταναλωτικής κοινωνίας σχεδιασμένο για τη χειραγώγηση των ανθρώπων και την προετοιμασία πειθήνιων εργατών και καταναλωτών», και νεομαρξιστικές (M. Carnoy, S. Bowles και H. Gintis, H. Levin) που εξετάζουν το σχολείο ως μηχανισμό κοινωνικής αναπαραγωγής.

Στην πραγματικότητα δεν πρόκειται για απλές «επικρίσεις», αλλά για θεωρητικά σχήματα που ερμηνεύουν τη λειτουργία και το ρόλο του σχολείου στις δυτικές κοινωνίες. Η κριτική του συγγραφέα στις νεομαρξιστικές θεωρίες επισημαίνει ορισμένες βασικές ερμηνευτικές αδυναμίες, αποτέλεσμα ενός άκαμπτου και συχνά απλουστευτικού αναλυτικού σχήματος, του «κοινωνικού και οικονομικού ντετερμινισμού του δογματικού μαρξισμού». Το επιχείρημα, πάντως, ότι η κοινωνική ανισότητα είναι εμφανής και στο εκπαιδευτικό σύστημα των σοσιαλιστικών χωρών αφήνει αναπάντητο το ερώτημα του ταξικού χαρακτήρα του σχολείου και της συμβολής του στην (ανα)παραγωγή των κοινωνικών ιεραρχιών. Τα κενά αυτά συνδέονται με τις θεωρητικές («ιδεολογικές», όπως τις ονομάζει) αφετηρίες του συγγραφέα, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντιλαμβάνεται τις κοινωνικές σχέσεις «στο πλαίσιο του κοινού καλού».

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κεφάλαιο σχετικά με τη θρυλούμενη «πτώση του επιπέδου» (σελ. 131-155). Στερεότυπο παλιό, όπως αποδεικνύεται, εμφανίζεται κάθε φορά που διευρύνεται η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα και νέες κοινωνικές ομάδες, φορείς διαφορετικών πολιτισμικών αναφορών προστίθενται στους παραδοσιακά «νόμιμους» αποδέκτες των σχολικών αγαθών. Η έννοια «επίπεδο σπουδών» χρησιμοποιείται συνήθως κατά τρόπο απόλυτο, ως ταυτόσημη της ποιότητας της σχολικής εκπαίδευσης ή επίδοσης. Αν, όμως, δεν προσδιοριστούν τα κριτήρια με βάση τα οποία ορίζεται κάθε φορά το επίπεδο, η έννοια αποδεικνύεται εξαιρετικά αμφίσημη, «σχεδόν μεταφυσικά δεδομένη», και η αναλυτική της ικανότητα περιορισμένη, αν όχι ανύπαρκτη.

Επισημαίνοντας τις αδυναμίες αλλά και τους κινδύνους των αβασάνιστων συγκρίσεων, ο συγγραφέας διαψεύδει πολλές από τις «αυταπάδεικτες αλήθειες» περί επιπέδου, δίνοντας παράλληλα ένα υπόδειγμα μεθοδολογικής αυστηρότητας. Το πρόβλημα, τελικά, δεν είναι αν πέφτει ή ανεβαίνει το επίπεδο, αλλά ποιοι είναι και πώς προωθούνται οι εκπαιδευτικοί στόχοι.

Η ισότητα στην εκπαίδευση, έννοια με πολλαπλό περιεχόμενο και αντικείμενο τεράστιου αριθμού μελετών, είναι ένα από τα κεντρικά θέματα του βιβλίου. Οι φιλελεύθερες προσδοκίες για τον «εκδημοκρατισμό» της εκπαίδευσης δεν επαληθεύτηκαν· ακόμη και όταν οι θεσμικοί περιορισμοί καταργούνται, οι τυπικά ίσες προϋποθέσεις εξασφαλίζονται, τα οικονομικά εμπόδια αίρονται, η πρόσβαση στο εκπαιδευτικό σύστημα παραμένει ιδιαίτερα άνιση ανάλογα με τις κοινωνικές ομάδες. Η κοινωνική ανισότητα επιβιώνει των φιλελεύθερων μεταρρυθμιστικών μέτρων και εμφανίζεται με τη μορφή της «χαμηλής επίδοσης» ή της «σχολικής αποτυχίας».

Η κλασική φιλελεύθερη αντίληψη για την ισότητα, στηριγμένη στην αρχή της αξιοκρατίας, αποδέχεται ως μόνη πηγή κοινωνικής διαφοροποίησης τις εγγενείς διαφορές ατομικών ικανοτήτων. Θεωρεί, επομένως, τις ομοιομορφες εκπαιδευτικές παροχές ως συνώνυμο της κοινωνικής ισοτιμίας. Όμως, οι ατομικές ικανότητες είναι προϊόν πολύπλοκης αλληλεπίδρασης γενετικών και περιβαλλοντικών –άρα κοινωνικών– παραγόντων. Ο γενετικός προσδιορισμός της νοημοσύνης είναι ένας μύθος ο οποίος στηρίζει την επιλεκτική λειτουργία του σχολείου· μύθος, όμως που αντιστέκεται στην επιστημονική του διάψευση, γιατί συνδέεται με «βαθιά ριζωμένες αξίες που βρίσκονται πίσω από τις πολιτικές ιδεολογίες» (σελ. 111-118).

Η επανεξέταση, λοιπόν, της έννοιας «ισότητα ευκαιριών» δείχνει ότι «είναι άστοχο να αποδίδεται η τελική ευθύνη για τη σχολική επιτυχία ή αποτυχία στο άτομο. Πρέπει το βάρος της ευθύνης να μεταφερθεί στο σύστημα –στο εκπαιδευτικό σύστημα– και στην κοινωνία γενικά» (σελ. 108).

Ο ρόλος της εκπαίδευσης στην κατανομή της κοινωνικής ισχύος και στην προετοιμασία των νέων για το σύστημα της απασχόλησης είναι ένα ζήτημα-κλειδί για τις αναπτυσσόμενες βιομηχανικές και μεταβιομηχανικές κοινωνίες. «Το σχολείο απέκτησε βαθμιαία το ρόλο ιδρύματος διαλογής και κατάταξης. Αντί να είναι ο Μέγας Εξισωτής έγινε ο Μέγας Μηχανισμός Διαλογής. Απονέμει διακρίσεις με τη μορφή των βαθμών, των εξετάσεων.

των τίτλων και των διπλωμάτων. Μεγαλώνει ακόμη περισσότερο τις διαφορές που έχουν οι νέοι κατά την είσοδό τους στο σχολείο, όσο αυτοί προχωρούν στις βαθμίδες του συστήματος» (σελ. 208).

Η αξιοκρατία, στοιχείο κοινό σε διαφορετικά κοινωνικά και οικονομικά συστήματα, είναι λοιπόν συνυμνη με την ανταγωνιστικότητα, την επιλεκτικότητα και τη μάχη για τους τίτλους σπουδών. Ταυτόχρονα, η διευρυμένη πρόσβαση στην εκπαίδευση κάνει όλο και πιο έντονη τη «θεσμική ασυμφωνία» που υπάρχει ανάμεσα στην εκπαίδευση και την εργασία, με δεδομένα τα προβλήματα ένταξης των διπλωματούχων στο σύστημα απασχόλησης. Στο διπλό αυτό αιτούμενο, της επίτευξης ισότητας και της αποκατάστασης της σύνδεσης σχολείου-εργασίας, φιλοδοξεί να απαντήσει ο συγγραφέας χαράζοντας ορισμένες κατευθύνσεις, με στόχο «την αναμόρφωση του θεσμού του σχολείου στην ολότητά του».

Η απάντηση στο πρόβλημα της ισότητας δεν βρίσκεται «στον "επανορθωτικό εξισωτισμό", στην επανόρθωση των διαφορών που υπάρχουν στις ευκαιρίες που δίνονται στο ξεκίνημα, αλλά στον "λυτρωτικό εξισωτισμό", ο οποίος δίνει έμφαση στην ισότητα των αποτελεσμάτων και είναι έτοιμος να κατανείμει τις ευκαιρίες με αντισταθμιστικό τρόπο» (σελ. 164). Το «τέλος του αδύνατου ονείρου» της δεκαετίας του '60 (P. Schrag, «End of the Impossible Dream», *Saturday Review*, 19 Sept. 1970, 68-96) αποδεικνύει ότι δεν μπορούμε να ζητάμε ταυτόχρονα ισότητα και ισότητα ευκαιριών· στο πλαίσιο μιας φιλελεύθερης αξιοκρατικής κοινωνίας οι ανισότητες δεν αναπαράγονται απλώς, αναδημιουργούνται και μεταβάλλονται αδιάκοπα. «Η επίλυση του προβλήματος της ισότητας, καταλήγει ο T. Husén, είναι στενά δεμένη με τον τρόπο επίλυσης του προβλήματος της οικονομικής ανάπτυξης» (σελ. 129).

Από την άλλη πλευρά, η διάσταση ανάμεσα στο σχολείο και την εργασία δεν είναι ορατή μόνο στις εντάσεις που δημιουργούνται στο σύστημα της απασχόλησης. Το σχολείο είναι ένας κόσμος κλειστός και η «απομόνωσή του από την κοινωνία» μεγαλώνει διαρκώς όσο αυξάνει ο σχολικός πληθυσμός και η διάρκεια σπουδών. Η λύση που προτείνεται είναι το άνοιγμα του σχολείου, η δημιουργία μιας δυναμικής σχέσης με το χώρο της εργασίας: μοίρασμα του χρόνου και των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων ανάμεσα στους δύο φορείς, ένα είδος δυαδικού συστήματος, ή, αλλιώς, «αποθεσμοποίηση» του σχολείου και «επανασχολειοποίηση» του χώρου της εργασίας.

Μια τέτοια σύνδεση, υποστηρίζει ο συγγραφέας, απαντά σε ζητήματα επαγ-

γελματικής ενσωμάτωσης και κοινωνικοποίησης των νέων («ένταξης στον κόσμο των ενηλίκων») και ανανέωσης της εκπαιδευτικής διαδικασίας (σελ. 214-222). Εκτός απ' αυτό όμως, το σπάσιμο της «θεσμικής απομόνωσης» είναι αναγκαίο –και αναπόφευκτο– σε συνθήκες όπου το σχολείο, με ανταγωνιστές τα μέσα μαζικής επικοινωνίας, δεν έχει πια το μονοπώλιο της γνώσης και η «διά βίου εκπαίδευση» κερδίζει συνεχώς έδαφος.

Καταλήγοντας ο συγγραφέας υπερασπίζεται την ύπαρξη του σχολείου, επειδή «παρέχει, με προγραμματισμένο και συστηματικό τρόπο, ικανότητες και έμμεσες εμπειρίες που δεν μπορούν να παρασχεθούν από τους άλλους φορείς που συμβάλλουν στην ένταξη των νέων στην κοινωνία» (σελ. 221). Οραματίζεται ένα σχολείο ανοιχτό στην εργασία, ως χώρο κοινωνικοποίησης, αποσυνδεδεμένο όμως από την οικονομική της διάσταση: «ο στόχος της λυτρωτικής ισότητας μπορεί να επιτευχθεί μόνο αν υποβιβαστούν οι ανταμοιβές, η καταξίωση και η εξουσία που συνδέονται με τις αυξημένες ικανότητες», τις οποίες αναπτύσσει και πιστοποιεί το σχολείο (σελ. 164). Απαραίτητη προϋπόθεση για την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού θεσμού είναι η παρεμπάση του κράτους με μέτρα κοινωνικής προστασίας, μέτρα τα οποία «δεν θα έπρεπε να θεωρούνται ως "σοσιαλιστικές παρεμβάσεις", αλλά μάλλον ως διαρθρωτική υποστήριξη για τη διατήρηση και συντήρηση του συστήματος της αγοράς» (σελ. 221).

Όπως από την αρχή διευκρινίζει ο συγγραφέας, το βιβλίο δεν προσφέρει λύσεις. Σχετικά με τα μέτρα τα οποία προτείνει μπορούν να διατυπωθούν κάποιες επιφυλάξεις. Η σημασία του, όμως, έγκειται κυρίως στο ότι συγκροτεί ένα πλαίσιο ανάλυσης των εκπαιδευτικών προβλημάτων, ερέθισμα για γόνιμο προβληματισμό. Η έκδοσή του στα ελληνικά είναι ιδιαίτερα ευπρόσδεκτη, γιατί ανταποκρίνεται σε μια πραγματική ανάγκη του ελληνικού κοινού για ευρύτερη γνωριμία με έργα που διαμόρφωσαν την επισημονική σκέψη. Το βιβλιογραφικό κενό είναι αρκετά μεγάλο, ώστε απαιτούνται ακόμη πολλές ανάλογες προσπάθειες για να καλυφθεί. Ας ευχηθούμε το βιβλίο αυτό να είναι το πρώτο μιας μακράς σειράς, της ίδιας πάντα μεταφραστικής ποιότητας. ■

ΜΑΡΙΑ ΝΑΣΙΑΚΟΥ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΦΡΕΙΔΕΡΙΚΟΥ,
ΦΑΝΗΣ ΦΟΛΕΡΟΥ-ΤΣΕΡΟΥΛΗ
Οι δάσκαλοι του δημοτικού
σχολείου: μια κοινωνιολογική
προσέγγιση
Ύψιλον/βιβλία, 1991

ΑΥΤΟ το βιβλίο είναι λόγος περί παιδείας, όχι όμως σαν εκείνον που έχουμε συνηθίσει ν' ακούμε και να διαβάζουμε. Δεν επαναλαμβάνει τους γνωστούς προβληματισμούς για την Ανάπτυξη Παιδείας, αλλά πάει στη ρίζα του εκπαιδευτικού προβλήματος, δηλαδή στην πρώτη βαθμίδα, στο δημοτικό σχολείο. Επίσης, δεν ασχολείται με το αναλυτικό πρόγραμμα ούτε με τις εξετάσεις κτλ., αλλά με τη δομή του δημοτικού σχολείου, με τη φύση και τη θέση του δασκάλου, καθώς και με το ρόλο που ασκούν οι δάσκαλοι και το δημοτικό σχολείο στην κοινωνική διαφοροποίηση που συντηρεί και αναπαράγει το εκπαιδευτικό σύστημα γενικά.

Ένα από τα θέματα που έχει συχνά απασχολήσει τους ειδικούς διαφορετικών θεωρητικών προσανατολισμών, είναι ο ρόλος που ασκεί το σχολείο και, κατ' επέκταση, οι δάσκαλοι στον κοινωνικό καθορισμό. Ο γενικός προβληματισμός για το ρόλο του σχολείου στην ευρύτερη κοινωνία βασίζεται σε μια κοινή διαπίστωση στο χώρο της κοινωνιολογίας, σύμφωνα με την οποία το σχολείο δεν αποτελεί θεσμό ίσων ευκαιριών, αλλά εξαρτάται άμεσα και προσδιορίζεται από την κοινωνική δομή μέσα στην οποία λειτουργεί. Ακόμα, πλούσια δεδομένα μακρόχρονων ερευνών στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ από καιρό έχουν αποδείξει στατιστικά ότι υπάρχει κοινωνική ανισότητα στην εκπαίδευση

και ότι το σχολείο αναπαράγει την κοινωνική διαφοροποίηση.

Οι ερευνήτριες Αλεξάνδρα Φρειδερίκου και Φανή Φολέρου, κοινωνιολόγοι της εκπαίδευσης, έχουν ως αφετηρία της δουλειάς τους την προϋπόθεση ότι ο εκπαιδευτικός θεσμός αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα. Στόχος τους, ωστόσο, δεν είναι η θεωρητική θεμελίωση αυτής της θέσης, αλλά η ερευνητική της τεκμηρίωση στην ελληνική κοινωνία, όπου, απ' όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, ελάχιστα είναι τέτοιες έρευνες, ενώ ανάλογες υπάρχουν πολλές σε άλλες χώρες. Η χρονική στιγμή που διάλεξαν για την έρευνά τους ήταν ιδιαίτερα πρόσφορη, καθώς (ως περίοδος νομοθετικών μεταρρυθμίσεων και αναβάθμισης του πτυχίου των δασκάλων με την ίδρυση των νέων Παιδαγωγικών Τμημάτων Δημοτικής Εκπαίδευσης) έδινε τη δυνατότητα να ερευνηθεί εάν οι μεταρρυθμίσεις θα αποδυναμώναν τον παραδοσιακό ρόλο του σχολείου, ως συντηρητή και αναπαραγωγού της κοινωνικής διαφοροποίησης.

Οι ερευνήτριες, αποδεχόμενες την κοινωνιολογική θεωρία για τον αναπαραγωγικό των ανισοτήτων ρόλο του σχολείου, ξεκίνησαν στην Ελλάδα μια έρευνα με στόχο:

- α. να προσδιορίσουν το ρόλο του δημοτικού σχολείου στην κοινωνία, δηλαδή να μελετήσουν αν το σχολείο πράγματι αναπαράγει την κοινωνική ανισότητα, και
- β. να διαπιστώσουν εάν οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις είναι δυνατό να συμβάλουν στη μείωση της κοινωνικής ανισότητας.

Για να πετύχουν το στόχο τους έκριναν ότι, πριν απ' όλα, θα έπρεπε να μελετήσουν τη λειτουργία του δασκάλου στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση για να προσδιορίσουν το ρόλο του, δηλαδή την καθημερινή του πρακτική, όπως εκδηλώνεται κυρίως προς τους μαθητές αλλά και προς τους συναδέλφους και τους γονείς των μαθητών. Επίσης να διερευνήσουν κατά πόσο αποδέχονται οι δάσκαλοι τον «νέο» τύπο δασκάλου, έτσι όπως τον ορίζουν οι νομοθετικές μεταρρυθμίσεις, για να διαπιστώσουν εάν υπάρχει δυνατότητα αλλαγής του ρόλου τους.

Για τους παραπάνω στόχους οι ερευνήτριες επέλεξαν μια εξαιρετική μεθοδολογική προσέγγιση, τις μη κατευθυνόμενες συνεντεύξεις, που πλησιάζουν τη βιογραφική μέθοδο. Στη μέθοδο αυτή, ο ερωτώμενος έχει μεγάλα περιθώρια ελευθερίας, επειδή δεν είναι υποχρεωμένος να απαντήσει σε δομημένες ερωτήσεις και συζητώντας τα γενικά θέματα που τίθενται παρουσιάζει τη βιογραφία του. Τη «βιογραφία» αυτή συμπληρώνει ένα ερωτηματολόγιο με τα ατομικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά των ερωτωμέ-

νων (ηλικία, φύλο, τόπος καταγωγής, επάγγελμα και μορφωτικό επίπεδο πατέρα και μητέρας, καθώς και μια κλίμακα που προσδιορίζει την πολιτική τους τοποθέτηση).

Το 1984-85, λοιπόν, οι δύο ερευνήτριες επισκέφθηκαν 102 δημοτικά σχολεία της Αττικής, ερευνώντας με την παραπάνω μέθοδο ποια είναι η εικόνα που έχει ο δάσκαλος για το ρόλο του στο σχολείο, καθώς και με ποιο τρόπο αντιμετωπίζει τον «νέο» ρόλο που του επιφυλάσσεται. Ενέταξαν τους δασκάλους σε τρεις ομάδες, σύμφωνα με:

- α. την κοινωνικοοικονομική τους θέση·
- β. το σύστημα αξιών τους, και
- γ. την πολιτική τους τοποθέτηση.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, οι Έλληνες δάσκαλοι ανήκουν, ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται το θεσμό του σχολείου και τα εκπαιδευτικά τους καθήκοντα, σε τρεις διαφορετικές ομάδες.

Στην πρώτη ομάδα ανήκει το 38% του όλου δείγματος. Είναι οι δάσκαλοι που εξακολουθούν να εμπνέονται από την παραδοσιακή ιδεολογία για το σχολείο και την κοινωνία και ανήκουν στη συντηρητική παράταξη. Αυτή η κατηγορία είναι μια ομοιογενής ομάδα δασκάλων, στο μεγαλύτερο ποσοστό της με αγροτική προέλευση, μεγαλύτερη ηλικία, και με μοναδικό εφόδιο το πτυχίο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας (χωρίς επιμόρφωση ή γνώση ξένης γλώσσας). Όπως γίνεται φανερό από την ανάλυση των αφηγήσεων, η στάση των δασκάλων αυτών στο σχολείο κυριαρχείται από πνεύμα αυταρχικού διδασκασμού. Αντιλαμβάνονται τον εκπαιδευτικό τους ρόλο σαν έλεγχο των παραβάσεων, επιβολή τυπικών γνώσεων και διάπλαση του χριστιανού και πατριώτη πολίτη. Είναι πεπεισμένοι για το ρόλο του σχολείου ως παράγοντα κοινωνικής ανόδου. Οι δάσκαλοι αυτοί αρνούνται κατηγορηματικά το ιδεολογικό μήνυμα του εκσυγχρονισμένου εκπαιδευτικού θεσμού. Παρά την αντίθεσή τους, αισθάνονται υποχρεωμένοι να προσαρμοστούν στις νέες ρυθμίσεις, και στην ουσία προσαρμόζουν τις αλλαγές στο παραδοσιακό πλαίσιο του θεσμού όπως ήταν πριν από τις μεταρρυθμίσεις.

Από τα συμπεράσματα των ερευνητριών είναι πολύ ενδιαφέρον να δει κανείς ότι οι δάσκαλοι αυτοί αισθάνονται να αυτενεργούν και να είναι ελεύθεροι επειδή αγνοούν ότι αναμεταδίδουν ασυνείδητα και άκριτα την παραδοσιακή ιδεολογία. Είναι, επίσης, ενδιαφέρον το ότι οι ερευνήτριες θεωρούν την αγροτική καταγωγή των δασκάλων ως παράγοντα που τους διαφοροποιεί κατ' εξοχήν ως ομάδα από τις άλλες δύο κατηγορίες του δείγματος.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκει το 57% του

όλου δείγματος. Είναι οι δάσκαλοι οι οποίοι στις αφηγήσεις τους προβάλλουν προοδευτικές κοινωνικές και εκπαιδευτικές αντιλήψεις. Ένα ποσοστό αυτής της κατηγορίας είναι άτομα νεότερης ηλικίας, με «προοδευτική» πολιτική τοποθέτηση και ευέλικτη κοινωνική συμπεριφορά (άτομα, σε μεγάλο ποσοστό, αστικής προέλευσης, αλλά με χαμηλό δείκτη επιμόρφωσης και γνώσης ξένων γλωσσών). Οι δάσκαλοι αυτοί δείχνουν μεγάλη αυτογνωσία για την ανεπάρκεια της κατάρτισής τους και εκφράζουν έντονα την ανάγκη αναβάθμισης του κλάδου τους. Αποδέχονται το νέο πνεύμα της μεταρρύθμισης του 1985, αλλά εκφράζουν αβεβαιότητα για τις δυνατότητες να το εφαρμόσουν στη σχολική πραγματικότητα. Είναι ενδιαφέρον ότι και αυτοί οι δάσκαλοι πιστεύουν στην αυτονομία και στη δυνατότητά τους να επηρεάσουν το θεσμό, αλλά θεωρούν ότι δεν έχουν τις γνώσεις που χρειάζονται για να το κάνουν.

Οι ερευνήτριες συμπεραίνουν ότι ενώ βασική θέση των εκπαιδευτικών αυτής της ομάδας είναι η αποδοχή των μεταρρυθμίσεων, η ανεπαρκής τους κατάρτιση και η έλλειψη επιμόρφωσης τους εμποδίζουν να ασκήσουν το ρόλο τους σύμφωνα με τις θέσεις που προσβέβουν. Η αυτογνωσία, επιπλέον, η αναγνώριση της ατελούς κατάρτισης τους αφήνει ένα αίσθημα αδυναμίας. Το γεγονός ότι οι δάσκαλοι της κατηγορίας αυτής υιοθετούν «προοδευτικές» θέσεις αλλά δεν έχουν τα εφόδια να τις κάνουν εκπαιδευτική πράξη, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι και αυτοί συντελούν στην αναπαραγωγή της κοινωνικής ανισότητας. Το γεγονός, όμως, ότι αναζητούν μέσα από τον εκπαιδευτικό τους ρόλο την ατομική και κοινωνική καταξίωση, ότι καταγγέλλουν τις Παιδαγωγικές Ακαδημίες για τις ελλείψεις τους και περιμένουν την αναβάθμιση του κλάδου από τα νέα τμήματα στα πανεπιστήμια, δίνει στις ερευνήτριες την ελπίδα ότι μπορεί στο μέλλον να διευρυνθεί η κοινωνική βάση των ατόμων που επιλέγουν το επάγγελμα του δασκάλου και ότι ο ρόλος τους θα ανταποκρίνεται όλο και περισσότερο στις προσδοκίες των φορέων του.

Στην τρίτη ομάδα ανήκει ένα πολύ μικρό ποσοστό (5%), ατόμων νέων (25-34 ετών), που είναι συνδικαλιστές, μαρξιστές, έχουν παρακολουθήσει τμήματα επιμόρφωσης ή φοιτούν στα πανεπιστήμια, και γνωρίζουν ξένες γλώσσες. Αυτοί οι λίγοι δάσκαλοι αμφισβητούν τον εκπαιδευτικό θεσμό και το ιδεολογικό του περιεχόμενο. Πιστεύουν ότι δεν μπορούν να μεταβάλουν το χαρακτήρα του σχολείου ούτε να εξουδετερώσουν την κοινωνική αποτελεσματικότητά του. Ωστόσο προσπαθούν να τον επηρεάσουν, καταφεύγοντας μερικές φορές μάλιστα σε έν-

νοιες συναισθηματικά φορτισμένες ό-πως, π.χ., η ομαλή ψυχολογική εξέλιξη του παιδιού. Σύμφωνα με τις ερευνη-τριες, τη ριζική διαφορά με τους λοιπούς δασκάλους για τη μικρή αυτή ομάδα την καθορίζει η γνωστική κατάρτιση των ατό-μων (και ιδιαίτερα η γνώση κοινωνιολο-γίας της εκπαίδευσης) καθώς και η πολι-τική και συνδικαλιστική τους ένταξη. Ό-ταν αναφέρονται οι ερευνήτριες στην κοινωνιολογία της εκπαίδευσης εννοούν, όπως πιστεύω, ότι η εκπαίδευση των δα-σκάλων δεν πρέπει να περιορίζεται μόνο στον τομέα της ψυχοπαιδαγωγικής αλλά να επεκτείνεται και σε άλλους τομείς, ι-διαίτερα στον τομέα της κοινωνιολογίας, εφόσον έχει αποδειχθεί ότι ο ρόλος του κοινωνικού παράγοντα είναι τόσο σημα-ντικός για τη διαμόρφωση της συμπεριφο-ράς.

Η έρευνα για το ρόλο των δασκάλων α-πέναντι στους μαθητές καταλήγει στο συμπέρασμα ότι σε όποια από τις παρα-πάνω κατηγορίες και αν ανήκει και άσχε-τα με το αν αισθάνεται ή όχι αυτόνομος, ο δάσκαλος είναι τελικά εξαρτημένος από τον εκπαιδευτικό θεσμό. Υπάρχουν, ωστόσο, διαφορές. Σχετικά με το ρόλο του δασκάλου απέναντι στον επιθεωρητή και τον σχολικό σύμβουλο, διαπιστώνεται ότι ο δάσκαλος μπορεί να αντιτίθεται στις δεσμεύσεις της αυτονομίας του, όταν ό-μως μπορεί να αναγνωρίσει αυτές τις δε-σμεύσεις, ενώ, όπως αποδεικνύεται, η συντριπτική πλειονότητα δεν αναγνωρί-ζει τους πραγματικούς περιοριστικούς παράγοντες. Έχουν, δηλαδή, οι δάσκαλοι τη δυνατότητα να παρεμβούν στο σύστη-μα για να το εκσυγχρονίσουν και να το με-τατρέψουν σε ανταυταρχικό, αρκεί να έ-χουν επίγνωση της ίδιας τους της θέσης μέσα στο σύστημα και να είναι εξοπλι-σμένοι επιστημονικά με τις γνώσεις που χρειάζονται για να εφαρμόσουν νέες εκ-παιδευτικές ιδέες. Ενδιαφέρον επίσης, για τις πιέσεις που υφίστανται οι δάσκα-λοι, είναι το μέρος που αφορά τις σχέσεις τους με τους γονείς των μαθητών. Εδώ θέλω να προσθέσω ότι θεωρώ φυσικό να υπάρχει έντονος ανταγωνισμός ανάμεσα στο δάσκαλο και το γονιό, λόγω της ισχυ-ρής διεκδίκησης του ίδιου παιδιού. Οι διαπροσωπικές σχέσεις που αναπτύσ-σονται ανάμεσα στο δάσκαλο και το γονιό εξαρτώνται κυρίως από την «προσωπι-κότητα» τόσο του δασκάλου όσο και του γονιού (που, φυσικά, στη διαμόρφωσή της έχει συμβάλει και ο ταξικός παράγον-τας).

Σύμφωνα με τα γενικά συμπεράσματα της έρευνας, οι καθοριστικές μεταβλητές που εξηγούν τη στάση των δασκάλων εί-ναι η πολιτική τους ένταξη, η κοινωνική τους προέλευση, το σύστημα αξιών τους και, τέλος, όπως αποδεικνύεται στην πο-ρεία της έρευνας, η γνώση της κοινωνιο-

λογίας της εκπαίδευσης, που τους απο-καλύπτει τον κοινωνικό ρόλο του σχολεί-ου. Και όμως, η γενική εικόνα που προ-βάλλει από την ανάλυση του ρόλου του δασκάλου είναι ότι δεν υπάρχουν ουσια-δεις διαφορές σχετικά με το πώς αντι-λαμβάνονται οι δάσκαλοι αυτόν το ρόλο, και τούτο διότι, μολονότι ο εκπαιδευτικός θεσμός θέτει ως στόχο την εξίσωση των κοινωνικών διαφορών, δεν επιτρέπει στο δάσκαλο να προσπαθήσει με τα δικά του μέσα να λειτουργήσει προς αυτή την κα-τεύθυνση. Έτσι, παραμένει ανοικτό το ε-ρώτημα: πώς μπορεί να λύσει η πολιτεία αυτή την αντίφαση.

Επειδή ο νόμος 1566/1985 διακήρυξε ως πρόθεση την υπέρβαση της κοινωνι-κής διαφοροποίησης την οποία αναπα-ράγει το σχολείο, οι ερευνήτριες θεώρη-σαν σκόπιμο να εντοπίσουν τις θέσεις των δασκάλων απέναντι στα μέτρα που α-ποσκοπούν στην άμβλυνση των κοινωνι-κών διαφορών, όπως είναι η εννιάχρονη υποχρεωτική φοίτηση, η ακώλυτη προ-αγωγή των μαθητών, κ.ά. Όπως διαπιστώ-νεται, σε ποσοστό 95% οι δάσκαλοι του δείγματος δεν φαίνεται να έχουν πληρο-φορηθεί σχετικά με την εξισωτική λει-τουργία των μεταρρυθμιστικών μέτρων, και αυτό οδηγεί στην αμφισβήτησή τους. Σύμφωνα με τα συμπεράσματα, οι περισ-σότεροι παράγοντες που υπονομεύουν την εφαρμογή των νέων εκπαιδευτικών μέτρων είναι:

- α. η έλλειψη γνώσεων (οι δάσκαλοι δεν έχουν το γνωστικό υπόβαθρο για να ε-φαρμόσουν τη μεταρρύθμιση)
- β. η έλλειψη ενημέρωσης (οι δάσκαλοι δεν έχουν σαφή γνώση των αιτιών και των στόχων της μεταρρύθμισης), και
- γ. η έλλειψη υλικοτεχνικής υποδομής.

Με λίγα λόγια, οι μεταρρυθμίσεις δεν έγιναν με γνώμονα τις γνώσεις και τις α-νάγκες του υπαρκτού δασκάλου αλλά ε-νός ιδεατού, ή εκείνου που είχαν στο μυαλό τους οι γραφειοκράτες της εκπαί-δευσης.

Από την ανάλυση των αφηγήσεων των δασκάλων στην έρευνα αυτή προέκυψε ένα ακόμη εύρημα που προκαλεί εντύπω-ση: Το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγμα-τος των δασκάλων όλων των κατηγοριών, ανεξαρτήτως φύλου, αναγνωρίζει ότι τα παιδιά των χαμηλών κοινωνικών τάξεων υστερούν ή αποτυγχάνουν στο σχολείο ε-ξαιτίας των «στερημένων» κοινωνικών τους καταβολών. Οι ερευνήτριες, ύστερα από προσεκτική ανάγνωση και ερμηνεία των απαντήσεων, κατέληξαν στο συμπέ-ρασμα (χωρίς να είναι απόλυτα σίγουρες) ότι, προφανώς, οι δάσκαλοι των χαμηλών κοινωνικών τάξεων (από τις οποίες προέρχεται το μεγαλύτερο ποσοστό του δείγματος) ταυτίζονται με τα παιδιά που προέρχονται από τις ίδιες τάξεις και, γι' αυτό, αποδέχονται ότι η αποτυχία τους

είναι αποτέλεσμα της κοινωνικής τους προέλευσης, καθοριστικού στοιχείου της συμπεριφοράς. Το δεδομένο αυτό, όμως, είναι αντίθετο σε μεγάλο μέρος της διε-θνούς έρευνας. Θέλω, επίσης, να προσ-θέσω ότι για την ελληνική κοινωνία είναι αντίθετο με την προσωπική μου εμπειρία από δασκάλους-φοιτητές στο Πανεπι-στήμιο Ιωαννίνων, για αρκετά χρόνια από το 1979. Όλοι οι δάσκαλοι-φοιτητές με χαμηλή κοινωνική καταγωγή υποστήρι-ζαν ότι η κακή επίδοση ή αποτυχία των μαθητών τους οφειλόταν στην έλλειψη «φυσικής» ευφυΐας.

Η παραπάνω άποψη των δασκάλων ο-φείλεται σε πολλά αίτια: Η αποδοχή ενός εξωτερικού αιτίου λειτουργεί πιθανόν α-ποενοχοποιητικά, όταν ο δάσκαλος δεν μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά με χαμηλή επίδοση· ο δάσκαλος απαλλάσσεται από την ευθύνη για την αποτυχία τους· οι κοι-νωνικές καταβολές των δασκάλων επη-ρεάζουν σημαντικά τις αντιδράσεις τους απέναντι στα χαρακτηριστικά γνωρίσμα-τα της κοινωνικής τάξης των μαθητών τους, αλλά όχι πάντα με τον ίδιο τρόπο, ε-φόσον όλοι οι δάσκαλοι δεν έχουν τις ί-διες γνωστικές προϋποθέσεις για την ει-κόνα της ανισότητας και εφόσον στε-ρούνται μιας κατευθυντήριας αρχής· λει-τουργούν ερασιτεχνικά και ανάλογα με την προσωπικότητά τους (η οποία δεν καθορίζεται μόνο από την κοινωνική τους προέλευση).

Ανάμεσα στα τελικά συμπεράσματα της έρευνας, ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το εξής: Ο ρόλος του δασκάλου ορίζεται από μια λανθάνουσα αντίφαση ανάμεσα στην πραγματικότητα του σχολείου και την «ψευδή» εκτίμησή της από τον ίδιο το δάσκαλο. Επίσης, ο Έλληνας δάσκα-λος, παρ' όλη την ελλιπή κατάρτιση και το τραυματισμένο κοινωνικό και επαγγελ-ματικό του κύρος, έχει την τάση να ενι-σχύει τους κοινωνικά μειονεκτούντες μα-θητές. Τέλος, μεγάλης σημασίας στα δε-δομένα που υπάρχουν αυτή τη στιγμή εί-ναι το ερώτημα-ευχή στο οποίο καταλή-γουν οι ερευνήτριες, οι οποίες αναρω-τιούνται εάν στα νέα πανεπιστημιακά τμήματα, που τώρα καταρτίζονται, οι δά-σκαλοι θα ενημερώνονται επαρκώς για τις διάφορες παραμέτρους του ρόλου τους, ώστε να μην αναπαράγουν τους πα-ραδοσιακούς τρόπους εκπαιδευτικής πράξης.

Η αναφορά των ερευνητριών στην υ-πόθεση του Λούι Αλτουςέρ, σύμφωνα με την οποία προϋπόθεση του εκσυγχροني-σμού της εκπαίδευσης είναι η συνειδητο-ποίηση, εκ μέρους των δασκάλων, της α-νάγκης εκσυγχρονισμού και όχι μόνο οι μεταρρυθμίσεις, υπογραμμίζει τη σημα-σία αυτού του κοινωνιολογικού προβλη-ματισμού και αναδεικνύει τη γνώση και την ευαισθησία των ερευνητριών.

Τέλος, η εργασία αυτή καλύπτει ένα κενό στη βιβλιογραφία μας. Ξεκινάει από θεωρητικές προϋποθέσεις γόνιμες, που ανοίγουν πεδία ερευνών και που η διατύπωσή τους διακρίνεται από σαφήνεια και επάρκεια. Τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν ήταν τα ενδεδειγμένα γι' αυτού του τύπου την έρευνα. Οι διεισδυτικές παρατηρήσεις των ερευνητριών και οι αδογμάτιστες ερμηνείες τους επιβεβαιώνουν την ιδεολογική τους αμεροληψία. Επιπλέον, οι συγγραφείς επιτρέπουν στον αναγνώστη να ελέγξει τις ερμηνείες και τα συμπεράσματά τους, παραθέτοντας εκτεταμένα αποσπάσματα από τις αφηγήσεις των δασκάλων (στα οποία ο αναγνώστης μπορεί να κάνει τις δικές του παρατηρήσεις και ερμηνείες). Ολόκληρη η εργασία χαρακτηρίζεται από υπευθυνότητα, ευαισθησία και ακρίβεια.

Φοβούμαι πως αν εγκωμιάζα περισσότερο το βιβλίο των Αλεξάνδρας Φρειδερίκου και Φανής Φολέρου-Τσερούλη, όπως τους αξίζει άλλωστε, θα έφερα σε αμηχανία τις ερευνήτριες συγγραφείς. Τολμώ, ωστόσο, να προσθέσω πως πρόκειται για σημαντικό βιβλίο. Η σημασία του υπερβαίνει το ενδιαφέρον των ειδικών και δικαιούται την προσοχή κάθε εκπαιδευτικού που δεν είχε ως τώρα την ευκαιρία να τροφοδοτηθεί με χρήσιμες πληροφορίες και ερεθιστικές αφορμές στοχασμού. ■

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΜΠΑΣΑΝΤΗΣ

Πρώτη χαρτογράφηση της επικοινωνιακής θεωρίας και έρευνας

Το μήνυμα του μέσου
Η έκρηξη της μαζικής επικοινωνίας
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 278,
Αθήνα 1989

Η κουλτούρα των μέσων
Μαζική κοινωνία και πολιτιστική
βιομηχανία
Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, σελ. 301,
Αθήνα 1991

1. Δύο βιβλία σε ένα πεδίο

ΥΠΑΡΧΟΥΝ πάρα πολλές εκδοχές για τη διαδρομή της επικοινωνιακής έρευνας. Ίσως τόσες όσες και οι αφετηρίες αυτών που συνέβαλαν στην έρευνα του πεδίου της σύγχρονης μαζικής επικοινωνίας. Μιλάμε δε για πεδίο, γιατί η σύγχρονη επικοινωνία μπορεί να οριστεί μάλλον ως επιστημονικό πεδίο έρευνας (field) και όχι ως αυτοτελής επιστήμη (discipline). Η άποψη αυτή υποστηρίζεται από τους σημαντικότερους Ευρωπαίους μελετητές που αναφέρονται στο πεδίο (field) της επικοινωνίας, όπως οι R. Williams, S. Hall, P. Golding, G. Murdock κ.ά., αλλά και από κλασικούς Αμερικανούς ερευνητές όπως οι W. Schramm (workplace), J.W. Carey κ.ά.¹

Με το να δεχθούμε την επικοινωνία ως πεδίο (field) και όχι ως αυτοτελή επιστήμη (discipline) αναφερόμαστε συγχρόνως και σε έναν άλλο τρόπο έρευνας. Κι αυτό, γιατί στη δεύτερη περίπτωση ξεπερνιέται το αυστηρά ταξινομημένο πλαίσιο έρευνας μιας επιστήμης και εισερχόμαστε στο αρκετά πιο ελεύθερο και επιλεκτικό του πεδίου.² Έτσι, η κλασική άποψη δέχεται πως στο πεδίο αυτό συγκλίνουν και συμβάλλουν ορισμένες επιστήμες, όπως π.χ. η κοινωνιολογία και η ψυχολογία, αλλά και ερευνητικά πεδία, όπως π.χ. το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Όλες οι παράμετροι συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση:

- α. Των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. 'Η όπως παρατηρεί και ο Ουίλιαμς: «Δεν μπορούμε να εξετάσουμε την εξέλιξη της επικοινωνίας στη σύγχρονη κοινωνία, χωρίς να εξετάσουμε το πώς σχηματοποιούνται τα σύγχρονα μέσα επικοινωνίας».
- β. Του ακροατηρίου. Γιατί δεν υπάρχει επικοινωνιακή έρευνα χωρίς την κατανόηση της ροής των μηνυμάτων και των επιδράσεών τους στο ακροατήριο.

Με βάση τις παραπάνω βασικές θέσεις θα πρέπει να προσεγγίσουμε και τα δύο βιβλία, *Το μήνυμα του μέσου* και *Η κουλτούρα των μέσων*, που κυκλοφόρησαν σε επιμέλεια Κώστα Λιβιεράτου και Τάκη Φραγκούλη από τις εκδόσεις Αλεξάνδρεια. Κι αυτό γιατί ουσιαστικά έχουμε να κάνουμε με δύο συλλογές κειμένων ορισμένων κλασικών μελετητών που αναφέρονται στο χώρο της επικοινωνίας (το πρώτο) και στο χώρο των πολιτισμικών σπουδών (το δεύτερο). Ονόματα που, αν και κλασικά στη διεθνή βιβλιογραφία, δεν έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα στη μικρή ελληνική βιβλιογραφία του πεδίου. Από αυτή την άποψη έχουμε, λοιπόν, μια πρώτη καταγραφή και μια πρώτη ιστορική αναδρομή σε δύο συγκλίνοντα πεδία έρευνας που έχουν μακρά πορεία και των

οποίων η σπουδή ξεκινά τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα.

Οι δύο επιμελητές προσπάθησαν να ανθολογήσουν μερικά από τα ονόματα που ασχολήθηκαν, λιγότερο ή περισσότερο, με το πεδίο. Ο πρώτος τόμος κάλυψε ένα μέρος του πεδίου της επικοινωνίας (communication). Ο δεύτερος τόμος κάλυψε το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών (cultural studies). Με βάση τις προηγούμενες θέσεις θα έπρεπε και οι δύο τόμοι να συνεξεταστούν ως συμπληρωματικοί. Μια συμπληρωματικότητα που έχει σχέση τόσο με το περιεχόμενο όσο και με τη μορφή τους. Για το περιεχόμενο θα αναφερθούμε εκτενέστερα παρακάτω. Για τη μορφή, όμως, θα πρέπει να παρατηρήσουμε πως κάθε ανθολογία επιχειρεί με τον τρόπο της μια ιστορική αναδρομή. Βέβαια, κάθε ιστορική αναδρομή, ουσιαστικά, παρουσιάζει την αφηγηρία αυτού που την επιχειρεί. Αν λάβουμε δε υπόψη πως οι αφηγηρίες που οδηγούν στο πεδίο της επικοινωνίας είναι περισσότερες από μία, καθίσταται εμφανές πως οι δύο επιμελητές άφησαν έξω από το στόχαστρό τους άλλες συνιστώσες του επικοινωνιακού χώρου και επικεντρώθηκαν ουσιαστικά σε δύο: την κοινωνιολογία και τις πολιτισμικές σπουδές.

2. Η προϊστορία της έρευνας: προπολεμική εποχή

α. Η Αμερική και το μήνυμα του μέσου

Η πρώτη αναφορά στο πεδίο της επικοινωνίας αποδίδεται στον Αμερικανό κοινωνιολόγο T. Cooley (Η σημασία της επικοινωνίας), ο οποίος επιχειρεί, το 1909, να διακρίνει με σύγχρονο τρόπο τη «σημασία της επικοινωνίας» και να ορίσει τις πρώτες σύγχρονες παραμέτρους του φαινομένου. Με το κείμενο αυτό ξεκινά ο τόμος *Το μήνυμα του μέσου*, και ακολουθούν κείμενα και αποσπάσματα κειμένων που αναφέρονται στην προπολεμική έρευνα από τη σκοπιά της Αμερικής. Καθόλου τυχαίο αυτό, βέβαια, μια και στις ΗΠΑ η επικοινωνία ήδη από τη δεκαετία του 1920 συγκροτείται σε πεδίο έρευνας. Έτσι, π.χ., με το απόσπασμα του W. Lippmann (Η φύση των ειδήσεων) του 1922, που παρατίθεται, γίνεται κατανοητό το πόσο προχωρημένος ήταν ο προβληματισμός για το πεδίο στην άλλη μεριά του Ατλαντικού.

Πράγματι, η συμβολή του Αμερικανού δημοσιογράφου Walter Lippmann στάθηκε αποφασιστική στην εξέλιξη της επικοινωνίας. Ο Lippmann, το 1922, πρώτος συνόψισε ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις για τις επιδράσεις (effects) της ειδησεογραφίας στην κοινή γνώμη. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκεται και η συμβολή του Α-

μερικανού κοινωνιολόγου R. Park (Σκέψεις για την επικοινωνία και την κουλτούρα), που εξετάζει την επικοινωνία και τη διάδοση των μηνυμάτων ως συνάρτηση της κουλτούρας αλλά και του οικονομικού ανταγωνισμού. Ο Park, λοιπόν, με το κείμενο αυτό θέτει προς συζήτηση, ήδη από τη δεκαετία του '30, μερικές από τις σύγχρονες έννοιες και δείχνει πόσο υψηλός ήταν ο προβληματισμός για την επικοινωνία στις ΗΠΑ σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Από αυτή την άποψη, η ανθολογηση του τόμου είναι ενδεικτική.

β. Η Ευρώπη και η κουλτούρα των μέσων

Η ευρωπαϊκή διαδρομή στην έρευνα του πεδίου ξεκινά πιο αργά και η αφηγηρία της ήταν η κουλτούρα και η βιομηχανία της κουλτούρας, παρά αυτά καθ' εαυτά τα ΜΜΕ. Στην οργάνωση αυτών των πρώτων απόψεων βρίσκουμε τη Σχολή της Φρανκφούρτης (από το 1923 και μετά), ενώ ορισμένα σπέρματά της ανιχνεύουμε στις κριτικές παρατηρήσεις του Α. Γκράμσι (γύρω στο 1934).

Οι ερευνητές της Σχολής της Φρανκφούρτης εστιάζουν από κοινωνιολογική σκοπιά τη μαζική κοινωνία σε σχέση με την πολιτιστική βιομηχανία (culture industry), μια έννοια που αυτοί πρώτοι εισηγήθηκαν (Adorno και Horkheimer). Όμως, οι σπουδαιότερες συμβολές τους για τη δράση των ΜΜΕ διατυπώθηκαν ουσιαστικά μετά τον πόλεμο. Μόνη εξαίρεση αποτέλεσε ο Βάλτερ Μπένγιαμιν, ο οποίος με το δοκίμιό του «Η τέχνη στην εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής» εισέρχεται στην ανάλυση της μαζικότητας της επικοινωνίας και στα προβλήματά της κατά την εποχή της μηχανικής αναπαραγωγής.³

Ουσιαστικά, η ευρωπαϊκή έρευνα καθυστέρησε κατά τον μεσοπόλεμο λόγω της ανόδου του Χίτλερ, στη Γερμανία, που οδήγησε στη διάλυση της Σχολής της Φρανκφούρτης και στη μετανάστευση των περισσότερων ερευνητών της στην Αμερική (π.χ., Αντόρνο, Χορκχάιμ, Μαρκούζε, κ.ά.). Την ίδια στιγμή ο Μουσολίνι, στην Ιταλία, σταματά την πνευματική δραστηριότητα του Αντόνιο Γκράμσι.

Το μόνο πρακτικό παράδειγμα ενός άλλου τρόπου προσέγγισης των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας στην Ευρώπη κατά την περίοδο του μεσοπολέμου αποτέλεσε η Βρετανία. Η πορεία του BBC είναι καθοριστική από αυτή την άποψη για την καταγραφή μιας άλλης εμπειρίας στα ΜΜΕ, εκτός αυτής του πλήρους ελέγχου ή του ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη. Ήδη από το 1926 το BBC είχε καταγράψει την πρώτη σύγκρουση ραδιοφωνικών και κρατικών αρχών.

Υπό αυτές τις προϋποθέσεις, γίνεται σαφές πως η ευρωπαϊκή έρευνα ξεκίνησε από άλλη αφηγηρία και λόγω των εξελί-

ξεων καθυστέρησε σημαντικά. Τούτο γίνεται εμφανές αν ανατρέξουμε στον δεύτερο σχολιαζόμενο τόμο. Από την ανθολογηση είναι εύκολο να διαπιστώσουμε πως οι ευρωπαϊκές συμβολές στην έρευνα του πεδίου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις αρχίζουν στον μεσοπόλεμο (Γκράμσι, Αντόρνο), ουσιαστικά σχηματίζονται μετά τον πόλεμο. Αυτό δείχνουν και οι ανθολογήσεις του δεύτερου τόμου (Αντόρνο, Ουίλιαμς κ.ά.).

γ. Ορισμένα συμπεράσματα για τον μεσοπόλεμο

Με βάση τα παραπάνω, είναι εμφανές πως η συστηματική ενασχόληση με τα ΜΜΕ ξεκινά από τους Αμερικανούς. Η έρευνά τους αρχίζει ουσιαστικά τη δεκαετία του '20 με δύο αγνά διαγραφόμενους άξονες που σχετίζονται με τις επιδράσεις (effects) των ΜΜΕ. Ο πρώτος άξονας εστιάζεται στην έρευνα για την αποτελεσματικότερη χρήση, και ο δεύτερος στην κριτική των ΜΜΕ. Οι ερευνητές που κινούνται στον πρώτο άξονα περνούν σταδιακά στην οικονομική και στην πολιτική έρευνα και προσπαθούν να κάνουν τα ΜΜΕ να χρησιμοποιηθούν αποτελεσματικότερα και ορθολογικότερα. Οι ερευνητές του δεύτερου άξονα κυριαρχούνται από αρνητικότητα για τη χρήση των ΜΜΕ και αναζητούν τρόπους υπέρβασής τους.

Η πρόοδος στη θεωρία και στην έρευνα, που θεμελιώνονται ουσιαστικά στη δεκαετία του '20, δεν είναι τυχαία: Τότε γενικεύεται η εισαγωγή του βιομηχανικού μοντέλου στον Τύπο, στους δίσκους και στον κινηματογράφο, ενώ ξεκινά και το ραδιόφωνο. Οι αρχικές διαφορές στην έρευνα που επισημάναμε μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης αναφέρονται ουσιαστικά στη διαφορετική ανάπτυξη που είχαν τα ΜΜΕ στις δύο ηπείρους. Στις ΗΠΑ από τις πρώτες στιγμές της εξάπλωσής τους το κράτος είδε τα μαζικά μέσα ως ένα ακόμα πεδίο ανάπτυξης της οικονομίας της αγοράς. Η ανάπτυξη του έντυπου μαζικού επικοινωνιακού συστήματος, των πρώτων μαζικών εφημερίδων, των μαζικών βιβλίων και περιοδικών, η ιδιωτική χρήση του ραδιοφώνου και του κινηματογράφου, οδήγησαν το αμερικανικό κράτος στην προσπάθεια δημιουργίας ενός νομικού συστήματος που θα βοηθούσε την ανάπτυξη των επιχειρήσεων των ΜΜΕ. Επρόκειτο για τη διεύρυνση της αμερικανικής εμπειρίας του 19ου αιώνα, όταν στις ΗΠΑ κυριαρχούσε ο μεγάλος ανταγωνισμός του Τύπου και των βιβλίων για την αύξηση του κοινού τους.

Αντίθετα, η διαχείριση της πληροφόρησης ως δημόσιου αγαθού στην Ευρώπη πρακτικά οδήγησε στην αποκλειστική διαχείριση της ηλεκτρονικής πληροφόρησης από την εκάστοτε κυβέρνηση μέσα από την εγκαθίδρυση μεγάλων κρατικών μονο-

πωλών. Η διαχείριση της ηλεκτρονικής πληροφόρησης στην Ευρώπη πηγαίνει πίσω στον 19ο αιώνα, όταν οι περισσότερες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις εμπόδιζαν με διάφορους νόμους την εξάπλωση του Τύπου, για να κάμψουν τις μορφές έκφρασης της αντιπολίτευσης.

Οι διαφορές, λοιπόν, στην έρευνα μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής στον μεσοπόλεμο έχουν σχέση με τη διαφορά του προσανατολισμού των ΜΜΕ στις δύο ηπείρους. Ο αμερικανικός προσανατολισμός πέρα από την αγορά είδε από την αρχή το ακροατήριο ως τη βάση της οικονομίας των επιχειρήσεων των ΜΜΕ. Ήδη από τη δεκαετία του 1920 οι Ηνωμένες Πολιτείες ανέπτυξαν επιχειρηματικά τη διαφήμιση, την έρευνα της αγοράς, τις δημόσιες σχέσεις. Λογική κατάληξη ήταν ο εστιασμός της έρευνας στα ίδια τα ΜΜΕ και στα οικονομικοπολιτικά αποτελέσματα της απήχυσής τους, στην αμερικανική πλευρά, ενώ στην ευρωπαϊκή πλευρά η επικέντρωση της προσοχής στη συμβολή τους όσον αφορά τη διαμόρφωση της κουλτούρας της κοινωνίας. Τέλος, στις διαφορές Ευρώπης και Αμερικής θα πρέπει να προσθέσουμε τη διαφορετική πολιτική και κοινωνική ιστορία τους.

3. Η ιστορία της έρευνας: μεταπολεμική εποχή

α. Η έρευνα στις ΗΠΑ: Το μέσο είναι το μήνυμα

Η επικοινωνιακή θεωρία και έρευνα δεν σταμάτησε ποτέ στην Αμερική. Για πρώτη φορά, με τη χρήση της αναλυτικής κοινωνικής έρευνας και παρατήρησης, οδηγούμαστε σε ουσιαστικά επιστημονικά συμπεράσματα για την πολιτική χρήση των ΜΜΕ με την πρωτοποριακή, για την εποχή της, έρευνα των Λάζαρσφιλντ και Κατζ (1940), η οποία εξέτασε τα αποτελέσματα των ΜΜΕ στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων στις ΗΠΑ. Τμήμα αυτής της άποψης παρουσιάζεται στον πρώτο τόμο (*Το μήνυμα του μέσου*) με το κείμενο του Κατζ που ανθολογείται, και το οποίο δείχνει μια από τις κατευθύνσεις του προβληματισμού στην Αμερική μετά τον πόλεμο (Οι δύο βαθμίδες στη ροή της επικοινωνίας).

Όμως, από αυτή την παρουσίαση παραλείπεται ουσιαστικά ο κύριος εισηγητής της άποψης αυτής, ο Λάζαρσφιλντ. Ο Λάζαρσφιλντ (Αυστριακός επιστήμονας που κατέφυγε στην Αμερική λόγω Χίτλερ και εμπάθυνε στην κοινωνιολογία) ανέπτυξε πλούσια δράση στο χώρο της επικοινωνιακής έρευνας. Η έρευνά του το 1940, μαζί με τον Κατζ, «Two steps flow of communication» άλλαξε την έρευνα στο πεδίο της σύγχρονης επικοινωνίας. Ο Λάζαρσφιλντ και οι απόψεις του ουσιαστικά κυριάρχησαν στην επικοινωνιακή έρευνα (ο Λάζαρ-

σφιλντ αποκλήθηκε «the dominant paradigm»⁴. Κατά τον Λάζαρσφιλντ, η έρευνα του περιεχομένου των ΜΜΕ γίνεται για συγκεκριμένα, μετρήσιμα, μικρής διάρκειας, ατομικά χαρακτηριστικά που καθορίζουν τα αποτελέσματα της στάσης και της συμπεριφοράς του κοινού. Κατ' αυτό τον τρόπο, αν τα ΜΜΕ χρησιμοποιηθούν διαφορετικά μέσα στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού μοντέλου, μπορούν να συμβάλλουν θετικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Με τις θέσεις του αυτές ο Λάζαρσφιλντ στάθηκε εισηγητής μιας ολόκληρης άποψης (administrative research) που κυριάρχησε στο χώρο, και βρέθηκε αντιμετώπιζε με τους θεωρητικούς της Φρανκφούρτης.⁵

Όμως η αμερικανική επικοινωνιακή έρευνα μετά τον πόλεμο έχει να επιδείξει ολόκληρη σειρά νέων απόψεων και πρακτικών. Κι αυτό, γιατί στο πεδίο έχει πια εισέλθει το πιο μαζικό ΜΜΕ: η τηλεόραση. Οι επιμελητές του τόμου *Το μήνυμα του μέσου* από όλη τη μακρά σειρά των Αμερικανών ερευνητών επιλέγουν να παρουσιάσουν το κλασικό μοντέλο του Η. Lasswell: ένα μοντέλο που συνοψίστηκε το 1948 από τον Λάζγουελ σε πέντε ερωτήσεις: Ποιος; Λέει τι; Από ποιο μέσο; Σε ποιον; Με τι αποτέλεσμα; (Who? Says What? In Which Channel? To Whom? With What Effect?). Πρόκειται για ένα «τεχνικό» μοντέλο που προσπαθεί να αναλύσει τη σχέση μηνύματος, μέσου και κοινού. Αλλά δεν ήταν το μόνο: ήταν, όμως, το πιο κλασικό του είδους. Υπήρξαν και άλλα «τεχνικά» μοντέλα επικοινωνίας, που δεν αναφέρονται εδώ, όπως π.χ. των Shannon και Weaver (1949) που βασιζόταν στις εξελίξεις της επιστήμης της κυβερνητικής κ.λπ.⁶

Την ίδια περίοδο, επίσης, η αμερικανική επικοινωνιακή ανάλυση δεν εμφάνισε μόνο νέα μοντέλα, αλλά και νέους τρόπους έρευνας. Η αδυναμία ενός τόμου, όπως αυτός που κρινόμαστε εδώ, συνίσταται αποκλειστικά πως από όλη τη μεγάλη πραγματικά αυτή συνεισφορά εμφανίζονται μόνο κάποια σπέρματα. Και παρά την προσπάθεια των επιμελητών με το εισαγωγικό κείμενο, πολλά πράγματα μένουν έξω από το σχολιασμό. Όπως, για παράδειγμα, η πρωτοποριακή για την εποχή της έρευνα των Κ. και G. Lang, η οποία ανέλυε τον τρόπο «παρουσίασης» από την τηλεόραση της υποδοχής του στρατηγού Μακ Άρθουρ, στο Σικάγο το 1954. Η συγκεκριμένη έρευνα σηματοδοτεί ένα άλμα στις ερευνητικές προσπάθειες καθώς, ουσιαστικά, για πρώτη φορά εξετάζεται η σχέση της τηλεόρασης με τις εφημερίδες και η τηλεοπτική παρουσίαση που από την αρχή στοχεύει να ανταποκριθεί σε μια εκ των προτέρων κατασκευασμένη εικόνα.⁷

Την ίδια περίοδο, η αμερικανική έρευνα εμπλουτίζει τις αναζητήσεις της τόσο

με αναλύσεις, όπως αυτή του D. Lerner για το «πέρασμα από την παραδοσιακή κοινωνία», όσο και με τις θέσεις του W. Schramm για το μεγάλο «σταυροδρόμι της επικοινωνίας», που προσπαθεί να αγγίξει περισσότερο του ενός πεδία έρευνας.

Από όλη τη γόνιμη περίοδο που φτάνει ως τα μέσα της δεκαετίας του '60, το υπό κρίση βιβλίο ανθολογεί μόνο ένα μικρό απόσπασμα από τον κλασικό Αμερικανό κοινωνιολόγο C. Wright Mills και ένα κείμενο από την εργασία του D. Boorstin (Από τη συλλογή στην κατασκευή των ειδήσεων), ενδεικτικό για την πλούσια προβληματική που είχε πια αναπτυχθεί γύρω από την ειδησεογραφία. Όμως, από αυτή τη γόνιμη αμερικανική περίοδο μένει έξω από την ανθολόγηση ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Daniel Bell, που πρώτος εισηγείται τη συμβολή και τον αποφασιστικό ρόλο των ΜΜΕ στη μεταβιομηχανική κοινωνία.⁸

Ακολουθεί ένα κλασικό κείμενο του Καναδού μελετητή Marsal MacLoughan. Ο Μακλουάν στη δεκαετία του '60 έδωσε πολύ μεγάλη έμφαση στην τεχνολογία των ΜΜΕ. Η άποψή του, που από πολλούς χαρακτηρίστηκε ως τεχνολογικός ντετερμινισμός, συνοψίζεται αρκετά καλά στο κείμενο (Το μέσο είναι το μήνυμα) που ανθολογείται στο βιβλίο και του οποίου ο τίτλος αποτελεί αντιστροφή του τίτλου του Μακλουάν.

Από όλες τις προηγούμενες αναφορές καθίσταται φανερό το εύρος και η δυναμική του πεδίου της επικοινωνίας στις δύο πρώτες δεκαετίες μετά τον πόλεμο, στην Αμερική. Η μεγάλη συνεισφορά αλλά και η διαφορετικότητα των εμπλεκόμενων πεδίων οδήγησε τον Barelson στο απαισιόδοξο συμπέρασμα πως, στο τέλος της δεκαετίας του '50, η εξαιρετικά μεγάλη διεύρυνση των ενδιαφερόντων της επικοινωνίας είχε πια οδηγήσει στο μαρασμό της ως αυτονόμου έρευνας και στη διάχυση (ή εξαφάνισή) της σε μια σειρά άλλες επιστήμες και πεδία. Όμως αυτό που έγινε ήταν το αντίστροφο: η επικοινωνία όχι μόνο δεν διαχύθηκε σε πεδία έρευνας, αλλά έγινε πόλος σύγκλισης επιστημών και πεδίων.

Τέλος, το πρόβλημα των αναφορών του τόμου που εξετάζουμε, από ένα σημείο και μετά δεν είναι πρόβλημα των επιμελητών που σχολιάζουμε εδώ, αλλά της πενιχρής ελληνικής βιβλιογραφίας. Γιατί από την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία δεν θα ήταν μάλλον δυνατό να συμπεριληφθούν στις σελίδες ενός τόμου πολύ περισσότερα πράγματα. Έτσι, η παρούσα κριτική στόχο έχει να υποψιάσει για την ύπαρξη ολόκληρου του χώρου που είναι άγνωστος στην Ελλάδα και λανθάνει στις σελίδες του κρινόμενου βιβλίου.

β. Η έρευνα στην Ευρώπη: οι πολιτισμικές σπουδές

Κατά τον S. Hall, αφητηρία των πολιτισμικών σπουδών ήταν μια σειρά μελετών που εκδόθηκαν κατά τη δεκαετία του '50 στην Αγγλία και συνέκλιναν με τις παρατηρήσεις τους γύρω από τις αλλαγές της αγγλικής κουλτούρας (Τόμσον, Χόγκαρτ, Ουίλιαμς).⁹

Οι συστηματικότερες, όμως, προσπάθειες στο πεδίο της επικοινωνίας έγιναν από τον R. Williams. Ο Ουίλιαμς, στη δεκαετία του '50, με αφητηρία του την αγγλική λογοτεχνική κριτική προχώρησε στη μελέτη της κουλτούρας και έφτασε, με το κλασικό *Culture and Society*, στο πεδίο της επικοινωνίας.¹⁰ Στη δεκαετία του '60 έδωσε μερικά από τα κλασικά του έργα, όπως το *Long Revolution* και το *Communication*, από το οποίο είναι και το κείμενο που ανθολογείται στον δεύτερο τόμο.

Πρακτικά, θα πρέπει να κατατάξουμε στις μεταπολεμικές ευρωπαϊκές συνεισφορές και τη συμβολή των θεωρητικών της Φρανκφούρτης. Από αυτές τις κλασικές, για τις πολιτισμικές σπουδές, συμβολές της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου είναι και το κείμενο του Αντόρνο που ανθολογείται στην *Κουλτούρα των μέσων*. Βέβαια, και εδώ το κείμενο του Αντόρνο καλείται να αντιπροσωπεύσει τόσο τον Χορκχάιμερ όσο και τον Μαρκούζε, που κείμενά τους θα μπορούσαν να έχουν συμπεριληφθεί αν η ανθολογία είχε εστιαστεί στο πολιτισμικό πεδίο και δεν είχε ξεφύγει σε μια πιο γενική προσέγγιση του χώρου.

Αποτέλεσμα αυτής της πολύ γενικής προσέγγισης είναι και τα σχετικά κείμενα κορυφαίων διανοητών, όπως του κλασικού Αμερικανού κοινωνιολόγου και πατέρα του δομολειτουργισμού Τάλκοτ Πάρσονς καθώς και του συνεργάτη του Έντουαρντ Σιλς, τα οποία συμπεριλαμβάνονται στον τόμο, χωρίς όμως να μπορεί να ισχυριστεί κανείς πως οι μελετητές αυτοί αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά το πεδίο των πολιτισμικών σπουδών. Στην ίδια, επίσης, κατηγορία εντάσσεται και το κείμενο της Χάννα Αρεντ, που υπήρξε κατ' εξοχήν πολιτική φιλόσοφος, από τις μεγαλύτερες του 20ού αιώνα, ή ακόμα και το κείμενο του Μποτριγιάρ.

Σίγουρα τα κείμενα των ανωτέρω αποτελούν συμβολές στο πεδίο. Όμως το πρόβλημα είναι πως στην Ελλάδα το πεδίο τώρα αρχίζει να σχηματοποιείται. Θα ήταν, λοιπόν, καλύτερα η ανθολογία να βασιζόταν στις κλασικές περιπτώσεις του πεδίου, και όχι στους κλασικούς που συνεισέφεραν και σε αυτό το πεδίο.

γ. Αμερική και Ευρώπη: Προς διεύρυνση και ενοποίηση του πεδίου

Τα ανθολογούμενα κείμενα των δύο τόμων σταματούν γύρω στο 1970. Κι έτσι είναι ί-

σως καλύτερα. Γιατί απλώς δίνουν κάποια στίγματα μιας μεγάλης διαδρομής, η οποία τις δύο επόμενες δεκαετίες θα έπαιρνε νέες διαστάσεις. Γιατί στις δύο επόμενες δεκαετίες η αμερικανική έρευνα θα εμπλουτιστεί σημαντικά, ενώ θα ξεκινήσει με συστηματικότητα η έρευνα στην επικοινωνία και στην Ευρώπη. Ήδη από την περίοδο αυτή και μετά οι Αμερικανοί μελετητές θα συμπεριλάβουν και τις πολιτισμικές έρευνες στο επικοινωνιακό στόχαστρό τους, με έξοχα παραδείγματα τις εργασίες των James Carey, Dan Lacy κ.ά. Ταυτοχρόνως, στην Ευρώπη θα αναδειχθούν ερευνητές, όπως οι Nicholas Garnham, Peter Golding, Graham Murdock, P. Elliott, A. Mattelart, Stuart Hall κ.ά., ενώ η επικοινωνιακή έρευνα θ' αρχίσει να εστιάζεται, από τη δεκαετία του '60 και μετά, με συστηματικότητα στα ΜΜΕ και στις συνέπειές τους (π.χ. η έρευνα *Communications and Demonstration*¹¹ του 1968 κ.λπ.). Τέλος, στην ευρωπαϊκή πλευρά θα διευρυνθεί η μεγάλη παράδοση στην έρευνα της κουλτούρας, και με το πεδίο της επικοινωνίας θα ασχοληθούν στοχαστές, όπως οι Ρολάν Μπαρτ, Ουμπέρτο Έκο κ.ά.

Αν θέλουμε να δούμε την πορεία της έρευνας και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού αυτές τις δύο πρώτες περιόδους (τον μεσοπόλεμο και τις δύο πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες) και στα πεδία στα οποία αναφέρονται τα δύο κρινόμενα βιβλία, μπορούμε να συνοψίσουμε πως η ανάπτυξη της έρευνας στα ΜΜΕ στις δύο εξεταζόμενες περιόδους χαρακτηρίζεται από τις πολύ μεγάλες διαφορές μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης. Διαφορές που δεν είναι άμοιρες των πολύ διαφορετικών οικονομικών αντιλήψεων που επικράτησαν στο χώρο των ΜΜΕ, στις πλευρές του Ατλαντικού.

Ο αμερικανικός προσανατολισμός προς την οικονομία της αγοράς είδε από την αρχή το ακροατήριο ως ακρογωνιαίο λίθο των ΜΜΕ και, τα ΜΜΕ φυσικά, ως επιχρήσεις. Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση παρενέβαινε στο επικοινωνιακό περιβάλλον μέσα από ένα χαλαρό σύστημα, το οποίο βασιζόταν σε μια κεντρική επιτροπή ελέγχου των επικοινωνιών (FCC), και οι ρυθμίσεις στις περισσότερες περιπτώσεις είχαν συντονιστικό ρόλο. Μέσα σ' αυτή την προοπτική δεν ήταν τυχαίο που, ήδη από τη δεκαετία του 1920, οι Ηνωμένες Πολιτείες είχαν αναπτύξει επιχειρηματικά τη διαφήμιση, την έρευνα της αγοράς και τις δημόσιες σχέσεις. Το ραδιόφωνο είχε θέσει το λειτουργικό πλαίσιο, και σε αυτό προσαρμόστηκε και η τηλεόραση στα τέλη της δεκαετίας του '40 και στη δεκαετία του '50. Δεν ήταν καθόλου τυχαίο που η είσοδος της διαφήμισης και της συνακόλουθης σύνδεσης των ΜΜΕ με την οικονομία της αγοράς στις ΗΠΑ γίνεται ήδη για πρώτη φορά στη δεκαετία του '20 με το

ραδιόφωνο, και συνεχίζει και με την τηλεόραση μέχρι σήμερα.

Αντίθετα με την Αμερική, στην Ευρώπη τα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας ήταν κρατικά, και η οικονομική τους βάση ήταν είτε οι κρατικές επιχορηγήσεις, είτε ραδιοφωνικές και τηλεοπτικές άδειες (Βρετανία) που πλήρωναν οι χρήστες. Ο έλεγχος των μέσων από την εκάστοτε πολιτική εξουσία ήταν απόλυτος και το επικοινωνιακό περιβάλλον ρυθμιζόταν σε μεγάλο βαθμό από την κεντρική κυβέρνηση.

Οι αλλαγές στην Ευρώπη άρχισαν τη δεκαετία του '70. Καθόλου τυχαία, λοιπόν, δεν άλλαξε η έρευνα και στην Ευρώπη από αυτή την περίοδο και μετά. Από αυτό το σημείο, η έρευνα αρχίζει ν' αναπτύσσεται με μεγαλύτερη ταχύτητα και παρατηρούνται συγκλίσεις της ευρωπαϊκής και της αμερικανικής αντίληψης.

Μέσα από αυτές τις δύο διαφορετικές εμπειρίες ενηλικιώθηκαν, στον μεταπολεμικό κόσμο, οι βιομηχανίες των ΜΜΕ και περάσαμε από τη βιοτεχνική στη βιομηχανική φάση. Μέσα από αυτή τη διαδικασία εξελίχθηκε τόσο η μακρά θεωρητική παράδοση της ευρωπαϊκής έρευνας όσο και ο εμπειρισμός και η αναλυτική προσέγγιση της αγγλοαμερικανικής σκέψης, και παρατηρήθηκε βαθμιαία σύγκλιση απόψεων στο πεδίο της επικοινωνιακής έρευνας: μια σύγκλιση που εστίασε στον καθοριστικό ρόλο της οικονομίας και της τεχνολογίας τη διαχείριση των ΜΜΕ. Η έρευνα στο πεδίο της κουλτούρας απέκτησε ευρύτερη διάσταση, προχωρώντας από τα πολιτιστικά στα πολιτισμικά φαινόμενα. Έτσι, εισήλαθε στον αστερισμό της αποτελεσματικότητας για οικονομικούς αλλά και για πολιτικούς λόγους. Σε αυτό βοήθησε η γενίκευση της χρήσης των Η/Υ και των στατιστικών μετρήσεων, που ανέδειξαν κυρίαρχο στοιχείο την εξειδίκευση σε όλα τα πεδία της επικοινωνιακής έρευνας. Όμως όλα αυτά είναι μια άλλη ιστορία που, για να ξετυλιχτεί, χρειάζεται συστηματική συνέχεια ανθολογιών και εκδόσεων, όπως είναι οι δύο πρώτοι τόμοι που σχολιάστηκαν εδώ. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

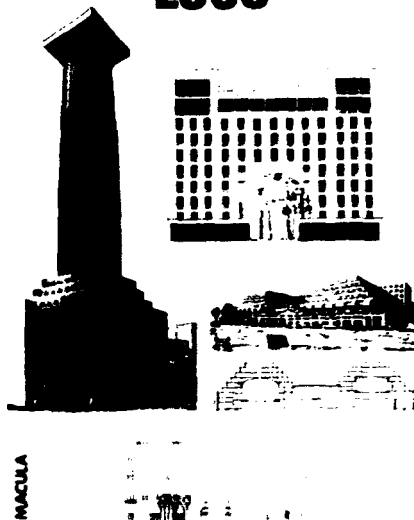
1. «Ferment in the Field», An International Symposium (35 essays), in *Journal of Communication*, Volume 33, N. 3, Summer 1983.
2. James D. Halloran, «A Case for Critical Eclecticism», ό.π., σελ. 270.
3. W. Benjamin, «The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction», in *Mass Communication and Society*, ed. by J. Curran et al, Arnold, London 1977.
4. Todd Gitlin, «The dominant paradigm», in *Theory and Society*, Volume 6 (July-November 1978), Elsevier-Amsterdam.

5. Todd Gitlin, ό.π.
6. John Fiske, *Introduction to Communication Studies*, Routledge, London-New York, 1982.
7. K. Lang and G.E. Lang, «The Unique Perspective of Television and its Effects», *American Sociological Review*, V.18, σελ. 103-112, 1953.
8. D. Bell, «The Social Framework of the Information Society», στο *The Microelectronic Revolution*, ed. by T. Forester, Basil Blackwell, Oxford 1980.
9. Stuart Hall, «Cultural Studies: Two Paradigms», στο *Culture, Ideology and Social Process*, ed. by T. Bennett et al, Open University Press, London 1986.
10. R. Williams, *Culture and Society 1780-1950*, Chatto and Windus, London 1958.
11. J. Halloran, P. Elliott, G. Murdock, *Demonstrations and Communication: A Case Study*, Penguin, London 1970.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΤΟΥΡΝΙΚΙΩΤΗ
 Loos
 Εκδόσεις Macula
 Παρίσι 1991, σελ. 221
 151 εικόνες, σημειώσεις
 και ευρετήριο

P. Tournikiotis

LOOS

ΤΟ ΝΑ ΓΡΑΨΕΙΣ μια κριτική για το βιβλίο ενός φίλου έχει δυσκολίες – πόσο μπορείς άραγε να είσαι «αντικειμενικός»; – αλλά και ευκολίες, γιατί έχεις τόσες φορές συζητήσει μαζί του γι' αυτό, με τη μια ή την άλλη ευκαιρία, και έτσι είναι σαν να το ξέρεις πριν καν το πάρεις στα χέρια σου. Στην περίπτωση, πάντως, του Loos του Π. Τουρνικιώτη, η ευχαρίστηση από την ανάγνωση του βιβλίου δεν αφορούσε μόνο την αναγνώριση παλιότερων ανταλλαγών, αλλά και τη διαπίστωση πως το τελικό προϊόν ξεπερνούσε αισθητά κάθε κατασκευή της μνήμης. Γιατί ο συγγραφέας έχει εδώ κατορθώσει ίσως το πιο δύσκολο: να διεκπεραιώσει τη ζωή και το έργο ενός τόσο σύνθετου, ιδιότυπου, αινιγματικού και αμφιλεγόμενου αρχιτέκτονα ώστε να απευθύνεται στον «κοινό αναγνώστη» άμεσα, χωρίς να απαιτεί τις εξασκημένες ικανότητες ενός «ειδικού».

Ένας, λοιπόν, Loos για τον «κοινό αναγνώστη», που ήδη έχει μεταλάβει, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, των κάπως σκοτεινών κειμένων της πρόσφατης αρχιτεκτονικής φιλολογίας; Που έχει μάθει κι αυτός (τι να κάνει;) να «κλείνει το μάτι» και να δουλεύει με «λογοπαίγνια» ως βέρος μετα-μοντέρνος; Και να ισχυριζόμαστε, επιπλέον, πως αυτός ο «νέος» Loos έχει επιτέλους αποκατασταθεί στις σωστές του διαστάσεις, μακριά από τους τόσο προσφιλείς ακρωτηριασμούς που επέβαλε η ορθοδοξία του μοντερνισμού,

θεωρώντας τον προπομπό και απόλυτο αρνητή του εκλεκτικισμού και της διακόσμησης; Αλλά –και εδώ το πράγμα σκηνώνει μεγάλη συζήτηση– την ίδια στιγμή, ο Loos αυτός να μην υποτάσσεται ούτε στις σημερινές μόδες για το πώς κάνουμε αρχιτεκτονική;

Νομίζω πως το μεγάλο μυστικό του βιβλίου του Παναγιώτη Τουρνικιώτη είναι η απατηλή απλότητά του. Μεταμφιεσμένο σε «χρηστική» έκδοση που αποφεύγει κάθε εκδήλωση μνημειακότητας και στόμφου, με πολλές κατατοπιστικές φωτογραφίες και σχέδια, και με ένα κείμενο διαυγέστατο αλλά συνάμα επαρκέστατο, κατορθώνει να συνδέσει όλη την παλιότερη βιβλιογραφία πάνω στον Loos με όλες τις εννοιολογικές μεταπτώσεις και αντιφάσεις της, με τη σύγχρονη «απελευθερωμένη» ματιά που δέχεται τα πράγματα «όπως είναι», αλλά χωρίς να παραιτείται παράλληλα από ερμηνευτικές απόπειρες. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει: ο «νέος» Loos που έτσι προβάλλει έχει υποδειγματικά αναλυθεί μέσα από πολλαπλά πρίσματα, αντίστοιχης με αυτόν συνθετότητας, ώστε το τελικό προϊόν να διατηρεί ακέραιη όλη του τη γοητεία.

Γιατί, όπως και να το κάνουμε, μόνο σήμερα μπορούν να αποτολμηθούν τέτοιες απαιτητικές ανασυνθέσεις του γραπτού λόγου και του σχεδιασμένου έργου (ως αντιστοιχίας ή αντίστιξης) ενός τόσο σημαντικού αρχιτέκτονα. Κάτι τέτοιο θα ήταν φύσει αδύνατο πριν από μερικές δεκαετίες ή τότε που ακόμα ζούσε ο Loos, και ας ηταν ακόμα νωπά τα ίχνη της παρουσίας του. Ο λόγος είναι πως, σε εκείνη την ακόμη «αθώα» εποχή, το να μιλάς για «παράδοση» με τους όρους του Loos, δηλαδή για την ιστορική συνέχεια από τον Παλλάντιο ως τον Σίνκελ, ή για τη διακόσμηση «ως έγκλημα» ενώ την ίδια στιγμή την χρησιμοποιείς σε ελεύθερο συνδυασμό με καθαρούς γεωμετρικούς όγκους, ή το να αρνείσαι την πρωτοπορία με το ένα χέρι ενώ με το άλλο σχεδιάζεις πράγματα που γίνονται «ευαγγέλια» του μοντερνισμού, ήταν κάτι τελείως ακατανόητο.

Και εδώ είναι που ο Π. Τουρνικιώτης φανερά χαίρεται να μας περιάγει σε όλες τις σκόπιμες αποσιωπήσεις και αποκρύψεις που έγιναν στο παρελθόν ώστε να διαφυλαχθεί η μοντερνιστική υστεροφημία του Loos (όπως, π.χ., η επίμονη προβολή της «καθαρής» ύψης προς τον κήπο της οικίας Steiner ενώ η ανορθόδοξη πρόσοψη πάντα κρυβόταν, όπως η σιωπή γύρω από τη χρήση ψεύτικων ξύλινων δοκαριών και καταξιωμένων «παραδοσιακών» επίπλων σε εσωτερικά, όπως η περιφρόνηση της αρχής της «ειλικρίνειας» των υλικών). Εκεί, άλλωστε, βρίσκεται και ο πυρήνας της απόλαυσης που μπορεί σήμερα να προσφέρει ένα τέτοιο βιβλίο.

όταν «ιερόσυλα» κατεδαφίζει τους μύθους και αποκαθιστά τον Loos στο πραγματικό του βάθος, όπως του ταιριάζει να είναι, παράδοξα σύγχρονος και παλιός. Η διαχρονικότητα αυτή, όπως μας διδάσκει ο Π. Τουρνικιώτης, δεν αποκτήθηκε τυχαία: ο Loos την επιδίωξε πηγαίνοντας πάντα ενάντια στο ρεύμα, προκαλώντας σκάνδαλα αλλά ανοίγοντας και δρόμους που πολύ αργότερα φάνηκε η αξία τους.

Μιλώντας παραπάνω για μοναδική απόλαυση δε νομίζω πως υπερέβαλα, αφού μάλιστα η απόλαυση αυτή σε συνοδεύει σε όλη την πορεία μέσα στο κείμενο, καθώς η μία έκπληξη διαδέχεται την άλλη και βλέπεις να ανατρέπονται απόψεις που θεωρούσες εδραιωμένες ενώ μέσα από διεισδυτικές παρατηρήσεις γίνεσαι διακριτικός κοινωνός εκείνης της εποχής και του «ιδιωτικού» Loos, κομψού κοσμοπολίτη, σε συνεχή κίνηση ανάμεσα στους πρωτοποριακούς κύκλους των ευρωπαϊκών μεγαλουπόλεων, ορθολογιστή και βιτριολικού κριτικού, λάτρη και βαθιού γνώστη των πολύτιμων υλικών, εισηγητή του περίφημου *gaupria* και αρνητή κάθε γλυκερού τοπικισμού.

Είναι πολύ πιθανό μια επόμενη γενιά να αναθεωρήσει, όπως οφείλει, τις σημερινές απόψεις για τον Loos, μια και η διαδικασία «ανάγνωσης» ποτέ δεν κλείνει. Και όσο πιο ζωντανός αποδεικνύεται ο Loos, τόσο πιο έτοιμος θα είναι για νέες ερμηνείες. Εκείνο, πάντως, που κατά τη γνώμη μου είναι αναμφισβήτητο είναι πως ο Π. Τουρνικιώτης έδωσε το δικό μας στίγμα με τον πιο καίριο τρόπο. Το ότι αυτό έγινε σε γαλλική έκδοση, και όχι σε ελληνική, αυτόματα εξασφαλίζει από τη μία μεριά ένα ευρύτερο αναγνωστικό κοινό ενώ από την άλλη δείχνει στους αιώνια απαισιόδοξους για την ελληνική απομόνωση ότι υπάρχουν τρόποι να ξεπεραστεί το χάσμα με τη διεθνή επικαιρότητα. Και αν αυτό γίνεται σήμερα με τρομερή δυσκολία, ευκαιριακά και με τους όρους της Δύσης, τα πράγματα δεν πρόκειται να είναι ριζικά διαφορετικά στο άμεσο μέλλον – οπότε να ξέρουμε ποιο είναι το τίμημα και οι αντιπαροχές του. ■

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΑΡΑΠΟΓΛΟΥ
ΒΑΣΙΛΗ Γ. ΝΙΤΣΙΑΚΟΥ
Παραδοσιακές κοινωνικές δομές
Εκδόσεις Οδυσσέας, 1991

Έτσι μπορεί να εξηγηθεί και η αίσθηση μιας χρονίζουσας μετάβασης που τείνει να καταστήσει έμμονη ιδέα το αίτημα της "ανάπτυξης" στη σύγχρονη Ελλάδα.

Ο ΒΑΣΙΛΗΣ ΝΙΤΣΙΑΚΟΣ στο βιβλίο του *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές αναλαμβάνει να μας ξεναγήσει στον «Ηπειρωτικό χώρο»*, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Ο ίδιος προέρχεται απ' αυτόν, αποτελεί αδιάσπαστο κομμάτι του, συμμετέχει και λειτουργεί ενεργά σε όλες τις εκφάνσεις της τοπικής ζωής.

Έχοντας διανύσει «εξω-χωρική» πορεία, αποστασιοποιείται συναισθηματικά, αναλύει διαχρονικά, συνθέτει εννοιολογικά και αποπειράται να εξηγήσει ολιστικά τις παραδοσιακές κοινωνικές δομές του «αγροτικού χώρου». Η τεχνική της παράθεσης «διαφανειών» του χώρου αποδεικνύεται άριστη μέθοδος κατανόησης των κοινωνικών δομών, και όχι μόνο. Έτσι, η κοινότητα, η συγγένεια, οι σχέσεις παραγωγής εγγεγραμμένες στον γεωγραφικό χώρο δηλώνουν παράλληλα και τις ιδιαιτερότητες κάθε κοινωνικής ομάδας. Η ανάδειξη ακριβώς αυτής της ιδιαιτερότητας, που περιέχεται στο έργο του Βασίλη Νιτσιάκου, αποτελεί σημαντικό βήμα απόκτησης «εθνικής βιβλιογραφίας» σε θέματα κοινωνικών δομών, σχέσεων παραγωγής, θεσμών, μηχανισμών λειτουργίας κ.λπ.

Ο Β. Νιτσιάκος, παραμερίζοντας τον κανόνα εφαρμογής του «αλάθητου δυτικού μοντέλου», παραθέτει συγκριτικά την ξένη βιβλιογραφία. Παρ' όλα αυτά, εκτεταμένες αναφορές σε ξένους συγγραφείς αποδυναμώνουν, κατά την άποψή μας (π.χ., στα κεφάλαια οικογένεια και σχέσεις παραγωγής), τους στόχους του βιβλίου.

Ουσιαστικά, και ύστερα από σύντομη διαδρομή, ο αναγνώστης οδηγείται στα ίχνη της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας, όπου, π.χ., το νόμισμα δεν έχει συναλλαγματική αξία ή το «ethos» κυριαρχεί στη λειτουργία της κοινωνίας και της οικονομίας.

Παρουσιάζεται, λοιπόν, ένας παραδοσιακός πολιτισμός που διαρκώς εξελίσσεται μέσ' από «μεγάλες διάρκειες μετάβασης». Έτσι εισάγεται η έννοια του ιστορικού προσδιορισμού της παράδοσης, που αναιρεί τη «στατικότητα» του όρου «παραδοσιακός». Παράλληλα, αναθεωρείται η έννοια των «επιβιώσεων» στην οποία στηρίχθηκε η Ελληνική Λαογραφία στα πρώτα της βήματα. Εξάλλου και ο ίδιος ο συγγραφέας, στον επίλογο του βιβλίου του, θεωρεί ότι ο όρος «παραδοσιακός» θα έπρεπε μάλλον να μπει σε εισαγωγικά. ■

ΣΚΟΠΟΣ του συγγραφέα της μελέτης είναι «να αναλύσει τι συνέβη, όταν ως αποτέλεσμα της οικονομικής ύφεσης, η Ελλάδα υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την παραδοσιακή στήριξη στις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων, τα μεταναστευτικά εμβάσματα και τα ξένα δάνεια και να στραφεί, αντ' αυτών, προς μια πολιτική αυτόνομης ανάπτυξης βασισμένης σε εσωτερικές πηγές μεγέθυνσης» (σελ. 1).

Γεγονός είναι ότι στην Ελλάδα και για ποικιλία λόγων η οικονομία προσαρμόστηκε με επιτυχία στην κατάσταση μετά την πτώχευση, ανεξάρτητα από τη χειρότερηση του επιπέδου διαβίωσης της αγροτικής και της εργατικής τάξης. Το ενδιαφέρον ερώτημα που ξεπηδάει από τους υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας μετά το 1932 είναι το πώς η γρήγορη αυτή ανάκαμψη οδήγησε σε δικτατορία το 1936. Αντί, δηλαδή, να αποτελέσει, όπως στη γερμανική περίπτωση, η δικτατορία τη μοιραία κατάληξη της κρίσης, ήρθε στην Ελλάδα σε μια συγκυρία οικονομικής ανάπτυξης (σελ. 277, 295). Η ερμηνεία του γεγονότος αυτού αποτελεί το βασικό μέλημα του συγγραφέα και, για να το ομολογήσουμε εξαρχής, το εγχείρημά του στέφεται με επιτυχία: Στα χέρια μας έχουμε ένα έργο που ξεκινώντας από το γεγονός της μεταστροφής της οικονομικής πολιτικής απλώνεται χρονικά σε όλη τη μεταπολεμική περίοδο, διαπλέκοντας την πολιτική, την οικονομική και την κοινωνική ιστορία του τόπου σε ενιαίο σύνολο.

Το τελικό συμπέρασμα, η υστέρηση του πολιτικού συστήματος συγκριτικά με τις οικονομικές εξελίξεις, ως αίτιο για την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού το 1936, ίσως φαίνεται εύλογο, πλην όμως έχει προκύψει στη συγκεκριμένη περίπτωση από τεράστιο όγκο εμπειρικού υλικού, αρχειακής έρευνας και εξαντλητικής μελέτης της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

Με την εξαίρεση ενός εισαγωγικού και ενός επιλογικού κεφαλαίου, η μελέτη χωρίζεται σε τρεις, περίπου ισομερείς, ενότητες:

Η πρώτη (σελ. 41-112) είναι αφιερωμένη στην ανάλυση των εξελίξεων στην ελληνική οικονομία και κοινωνία από το 1912 ως το 1929. Παρά τη βαριά κληρονομιά της Μικρασιατικής Καταστροφής η αστική τάξη ανασυγκροτείται. Η αγροτική μεταρρύθμιση πνίγει το ριζοσπαστισμό των γεωργών που, μέσα από τη μικρή

τους ιδιοκτησία, θα εξελιχθούν «σε σκλάβους του βιομηχανικού και του τραπεζικού κεφαλαίου» (σελ. 85). Οι κολοσσιαίοι ρυθμοί ανάπτυξης της βιομηχανικής παραγωγής (σελ. 92) δεν θα οδηγήσουν σε εκσυγχρονισμό και αυτοτροφοδοτούμενη ανάπτυξη. Η βιομηχανία όχι μόνο θα συγκεντρώσει την καχυποψία ευρύτερων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας ως προς τη βιωσιμότητά της, αλλά και δεν θα προσελκύσει την προσοχή του ξένου κεφαλαίου που, από το 1924 και ιδιαίτερα από το 1928 και μετά, επανεισέρει στη χώρα αποκαθιστώντας τον θαυμαστό (παλιό και νέο) κόσμο του ελληνικού αστισμού.

Η δεύτερη ενότητα (σελ. 115-178) εστιάζεται στα κρίσιμα χρόνια 1929-32. Καθοριστικής σημασίας για την επιτάχυνση της εκδήλωσης και διασποράς της παγκόσμιας κρίσης στην ελληνική οικονομία ήταν η κρίση του καπνού. Παρά τις επιλεκτικές ad hoc παρεμβάσεις δεν ήταν δυνατό να αποκατασταθούν δεσμοί αφοσίωσης και υποταγής του αγροτικού προλεταριάτου και των προσφύγων της πόλης στο πολιτικό σύστημα. Με αξιοσημείωτη πυκνότητα ύφους ο συγγραφέας αναλύει στη συνέχεια τη μοιραία μάχη για τη μετατρεψιμότητα της δραχμής για να καταλήξει, μεταξύ άλλων, και στο αξιοσημείωτο συμπέρασμα ότι οι φορείς της οικονομικής πολιτικής δεν είχαν συνειδητοποιήσει προκαταβολικά τα πλεονεκτήματα της άρσης ισχύος του κανόνα συναλλάγματος-χρυσού για τη χώρα (σελ. 175).

Η τρίτη ενότητα (σελ. 177-270), που εν μέρει στηρίζεται στη διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, είναι αφιερωμένη στην κρίσιμη τετραετία από την πτώχευση στη δικτατορία. Η διαχείριση της νομισματικής πολιτικής απέτρεψε μεν την εκδήλωση τραπεζικής κρίσης, είχε όμως αρνητικές συνέπειες όσον αφορά την κατανομή δανειακών πόρων προς όφελος μακροχρόνιων ιδιωτικών επενδύσεων. Στη συνέχεια εξιστορούνται, με πρώτη ύλη αρχειακό υλικό, οι διαπραγματεύσεις σχετικά με το εξωτερικό δημόσιο χρέος μεταξύ Δημοσίου/Ομολογιούχων και αναλύονται τα πλεονεκτήματα της πτώχευσης στα δημόσια οικονομικά της χώρας. Σε ειδικό κεφάλαιο εξετάζεται η νέα εμπορική πολιτική των ποσοστώσεων και των συμβάσεων εμπορικών ανταλλαγών μέσω συμψηφισμών σε ένα περιβάλλον πολιτικό εχθρικό προς παρόμοιες λύσεις (σελ. 214). Για τους λόγους αυτούς, δεν εκπλήσσει το συμπέρασμα ότι η ελαχιστοποίηση των αρνητικών επιπτώσεων της κρίσης για το εμπόριο δεν ήταν, σε τελική ανάλυση, το αποτέλεσμα της επίσημης πολιτικής παρά την ποικιλία των παρεμβάσεων (σελ. 234). Στο τελευταίο κεφάλαιο της ενότητας αυτής, ο συγγρα-

φέας προσεγγίζει την προβληματική του ρόλου του κράτους στην αναπαραγωγή της οικονομίας κάτω από τις νέες συνθήκες. Ο παρεμβατισμός εντάθηκε στον γεωργικό τομέα, η ανάκαμψη του οποίου ώθησε τη μεταποίηση σε υψηλότερες επιδόσεις. Η τελευταία στηρίχθηκε σε υποκατάσταση εισαγωγών και αναπτύχθηκε χάρη στη δασμολογική προστασία και την υποτίμηση του νομίσματος. Εκσυγχρονισμός και μεταβολή στην τεχνολογία δεν υπήρξαν. Ο ασυντόνιστος παρεμβατισμός, οι κοινωνικές συγκρούσεις και η πώληση στην πολιτική ζωή απέτρεψαν τις διαλλακτικές λύσεις και διευκόλυναν απόψεις υπέρ μιας βίαιης και από τα πάνω επίλυσης των κοινωνικών προβλημάτων (σελ. 265).

Συμπερασματικά, το πολιτικό σύστημα δεν μπόρεσε να παράγει τις λύσεις που απαιτούσαν οι περιστάσεις. Οι φωτισμένοι τεχνοκράτες της εποχής έβλεπαν σε αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης μια πολλά υποσχόμενη διέξοδο από τα αδιέξοδα του ελληνικού δικομματικού πολιτικού συστήματος, ενώ και οι αστοί πολιτικοί δεν χαρακτηρίζονταν από βαθιά δημοκρατικά πιστεύω (σελ. 303). Το πάντρεμα της φιλελεύθερης ιδεολογίας με την πολιτική της αυτόνομης επέτεινε τα αστικά αδιέξοδα και οδήγησε στη λύση της δικτατορίας.

Το μεγαλύτερο πλεονέκτημα της μελέτης του Mazower έγκειται στον ευρύ χρονικό ορίζοντα που επέλεξε ο συγγραφέας να διερευνήσει. Σε αντίθεση, δηλαδή, με άλλες πρόσφατες μελέτες που αναφέρονται σε επιμέρους θέματα της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της Ελλάδας του μεσοπολέμου, στην προκειμένη περίπτωση έχουμε την προσπάθεια μιας συνολικής πολιτικοοικονομικής ανάλυσης και αποτίμησης ολόκληρης εποχής. Επιπροσθέτως, η μελέτη αυτή ίσως παρακινήσει και άλλους Αγγλοσάξονες ερευνητές να ασχοληθούν με την Ελλάδα του μεσοπολέμου, εμπλουτίζοντας τον επιστημονικό διάλογο που έχει από καιρό ανοίξει στον τόπο με νέες μεθοδολογικές και θεματικές επιλογές.

Τα παραπάνω δεν σημαίνουν, βέβαια, ότι δεν μπορούν να επισημανθούν και ορισμένες ατέλειες. Για παράδειγμα, έχει κανείς την αίσθηση ότι κάποια όρια που έθεσε ο εκδότης στην έκταση της μελέτης έχουν επιβάλει στο συγγραφέα ένα αφαιρετικό ύψος ιδιαιτέρως στην πρώτη ενότητα, ενώ αλλού γεννιέται η υποψία της αναντιστοιχίας μεταξύ κειμένου και παραπομπών (π.χ., σελ. 58, 263, 275). Οι αναφορές, όμως, αυτές δεν μπορούν να ακυρώσουν την απόλυτα θετική εκτίμηση για την προσπάθεια που με αξιέπαινη φροντίδα και επιμέλεια έφερε εις πέρας ο συγγραφέας, ανοίγοντας δρόμους για παραπέρα μελέτη και έρευνα. ■